

Хмельницький національний університет
Гуманітарно-педагогічний факультет
Кафедра української філології

ДИПЛОМНА РОБОТА
Магістр
**СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО
УКРАЇНСЬКОГО КОМУНІКАТИВНОГО ПРОСТОРУ**

Галузь знань 03 «Гуманітарні науки»
Спеціальність 035 «Філологія»
Спеціалізація 035.01 «Філологія. Українська мова та література»

Шифр ДРФУМм.021053.01.05.00

студентки II курсу
групи ФУМм-21-1

_____ Катерина ЛЕВЧУК

Керівник

_____ Марія ГАВРИШ,
канд. філол. наук, доц.

До захисту допускаю:

завідувач кафедри української філології _____ Інна ЦАРАЛУНГА

Хмельницький 2022

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет	гуманітарно-педагогічний
Кафедра	української філології
Рівень вищої освіти	магістр
Галузь знань	03 Гуманітарні науки
Спеціальність	035 Філологія
Спеціалізація	035.01 Філологія. Українська мова та література

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри української філології

Інна ЦАРАЛУНГА

23 вересня 2021 року

ЗАВДАННЯ

НА ДИПЛОМНУ РОБОТУ

КАТЕРИНИ ЛЕВЧУК

1. Тема дипломної роботи: «Соціолінгвістичні аспекти дослідження сучасного українського комунікативного простору», затверджено наказом ректора університету від 01 липня 2022 р. № 87.

Керівник роботи Марія ГАВРИШ.

2. Термін подання студентом завершеної роботи – грудень 2022 року.

3. Вихідні дані дипломної роботи. Незважаючи на наявність низки праць Г. Залізняка, Л. Масенко, Г. Мацюк та інших дослідників, українській науці не вистачає наукових робіт, присвячених мовній ситуації у комунікативному просторі населених пунктів України, що й зумовлює актуальність теми.

4. Перелік підлеглих розробці питань.

Систематизація поняттєвого апарату, пов'язаного із питанням мовної ситуації.

Опис різноманітних класифікацій білінгвізму.

Встановлення відмінності між термінами «білінгвізм» і «диглосія».

Аналіз процесу перемикування мовних кодів за білінгвальних умов.

Характеристика сучасної мовної ситуації у містах України.

Опис методів збирання соціолінгвістичного матеріалу та шляхів творення соціолінгвістичного портрета населеного пункту.

Розроблення методичних рекомендацій щодо проведення соціолінгвістичних досліджень студентами-філологами.

5. Графічного матеріалу немає.

6. Дата видачі завдання – 12 вересня 2021 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Найменування етапів виконання дипломної роботи	Термін виконання	Примітка
1	Обрання теми дипломної роботи	Вересень 2021 року	
2	Опрацювання наукової літератури з теми дослідження	Вересень 2021 року	
3	Збирання матеріалу, його первинна наукова інтерпретація	Вересень-листопад 2021 року	
4	Написання першого розділу дипломної роботи	Грудень 2021 – квітень 2022 року	
5	Апробування результатів дослідження шляхом здійснення публікації у збірниках наукових праць та участі у конференціях	Січень-листопад 2022 року	
6	Написання другого розділу дипломної роботи	Травень-вересень 2022 року	
7	Написання третього розділу дипломної роботи	Жовтень-листопад 2022 року	
8	Попередній захист дипломної роботи	Грудень 2022 року	
9	Остаточне завершення дипломної роботи	Грудень 2022 року	
10	Подача дипломної роботи на кафедру	Грудень 2022 року	

Студент _____ Катерина ЛЕВЧУК

Керівник _____ Марія ГАВРИШ

Анотація

Тема: «Соціолінгвістичні аспекти дослідження сучасного українського комунікативного простору». Автор – **Катерина ЛЕВЧУК**. Науковий керівник – **Марія ГАВРИШ**. Обсяг дипломної роботи – 64 сторінки. Робота містить 3 додатки, 88 джерела посилання.

Ключові слова: мовна ситуація, комунікативний простір, білінгвізм, диглосія, інтерференція, соціолінгвістичні методи дослідження, соціолінгвістичне портретування.

Об'єкт дослідження – сучасний український комунікативний простір, а предмет дослідження – соціолінгвістичні методи дослідження комунікативного простору населених пунктів України.

Мета дипломної роботи – дослідити соціолінгвістичні аспекти аналізу комунікативного простору в сучасному мовознавстві.

Термін «мовна ситуація» є одним із ключових у соціолінгвістиці, адже проблема вибору мови спілкування в Україні, на території якої активно, крім державної, використовують інші мови є актуальною.

Мовна ситуація України досить неоднорідна, тому комплексне дослідження мовної ситуації є нагальною науковою проблемою, розв'язання якої має безпосередній вихід у мовну політику і практику мовного планування.

Характеристика загального мовного тла є завершальною за умов детального соціолінгвістичного портрета певних соціальних груп, які мешкають на досліджуваній території і постають активними чи пасивними носіями тієї чи тієї мови, поширеній на відповідній території. Соціолінгвістичний портрет міста виступає як метод, що уможливорює через аналіз соціальних різновидів і портретів мови на певній території встановлення особливостей мовної ситуації.

Автор _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДґРУНТЯ, ТИПИ, ОЗНАКИ.....	9
1.1. Поняття «Мовна ситуація»: типи, диференціація ознак та фактори формування.....	9
1.2. Білінгвізм та диглосія як ознаки мовної ситуації.....	13
1.3. Мовна інтерференція як наслідок взаємодії мов.....	21
1.4. Процеси перемикання мовних кодів за білінгвальних умов.....	25
1.5. Сучасний комунікативний простір великих міст України.....	27
РОЗДІЛ 2. СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОГО ПРОСТОРУ.....	29
2.1. Історія соціолінгвістичних досліджень в Україні.....	29
2.2. Методи збирання соціолінгвістичного матеріалу.....	32
2.3. Експериментальні методика аналізу мовного матеріалу.....	39
2.5. Методи аналізу даних та їх змістової інтерпретації	40
РОЗДІЛ 3. ВИКОРИСТАННЯ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ЗНАТЬ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ФІЛОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН.....	42
3.1. Місія соціолінгвістики в університетській освіті в Україні.....	42
3.2. Особливості проведення соціолінгвістичних досліджень студентами-філологами.....	48
ВИСНОВКИ.....	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	53
ДОДАТКИ.....	65
Додаток А. Соціолінгвістична характеристика населеного пункту	65
Додаток Б. Соціолінгвістична анкета для характеристики особи	66
Додаток В. Зразки оформлення картотек.....	68

ВСТУП

Соціальна природа мови, її суспільні функції, взаємозв'язок мови й суспільства належать до актуальних проблем сучасної гуманітаристики. Теоретичні та практичні питання, пов'язані з впливом соціальних чинників на розвиток та функціонування мовної системи, важливі не лише для соціолінгвістів; у глобалізованому світі вони набувають дедалі більшої ваги для фахівців із нелінгвістичних дисциплін, зокрема й для урбаністів (бо ж сучасні міста як поліетнічні, а отже, полілінгвальні утворення становлять досить цікаві об'єкти саме для міждисциплінарних досліджень).

Актуальність дослідження зумовлена потребою розвитку теорії соціолінгвістики про особливості комунікативного простору населених пунктів різних регіонів України. Ця тема передбачає комплексну лінгвістичну характеристику громадського простору та мовленнєві показники носіїв, які там проживають. Дослідженням мовних портретів населених пунктів, в основному міст, займались А. Загнітко, І. Кудрейко, Л. Кудрявцева, О. Слободян та інші. У цілому до цього часу соціолінгвістичні портрети більшості населених пунктів залишаються невивченими. Аналіз цих питань сприятиме поглибленню лінгвістичної теорії про мову і мовлення міста/села, що є однією із важливих проблем у предметному полі соціолінгвістики.

Мета роботи – дослідити соціолінгвістичні аспекти аналізу комунікативного простору в сучасному мовознавстві.

Означена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

- систематизувати поняттєвий апарат, пов'язаний із питанням мовної ситуації;
- описати різноманітні класифікації білінгвізму;
- встановити відмінності між термінами «білінгвізм» і «диглосія»;
- проаналізувати процеси перемикання мовних кодів за білінгвальних умов;

- охарактеризувати сучасну мовну ситуацію у містах України;
- прослідкувати тяглість соціолінгвістичної традиції в українському мовознавстві;
- описати методи збирання соціолінгвістичного матеріалу та шляхи творення соціолінгвістичного портрета населеного пункту;
- розробити методичні рекомендації щодо проведення соціолінгвістичних досліджень студентами-філологами.

Об'єкт дослідження – сучасний український комунікативний простір.

Предмет дослідження – соціолінгвістичні методи дослідження комунікативного простору населених пунктів України.

Методи дослідження. У роботі використано такі загальнонаукові **методи**, як описовий і метод спостереження, за допомогою яких виявлено специфіку мовної ситуації в Україні, методи теоретичного аналізу і синтезу уможливили систематизацію й узагальнення зібраного матеріалу. У дослідженні були використані загальнонаукові принципи пізнання: історизму, об'єктивності, системності. Системно-аналітичний метод – дозволив опанувати теоретико-методологічні здобутки українських і зарубіжних науковців у галузі соціолінгвістики та інших галузей науки, виявити недосліджені аспекти та проблеми мовної ситуації;

Наукова новизна роботи впливає з поставленої мети, тобто в ній подано опис сучасної мовної ситуації в Україні на основі результатів різних соціолінгвістичних досліджень та розроблено методичні рекомендації для впровадження цих методів у навчальний процес.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що її результати доповнюють сучасну українську соціолінгвістику науковими розвідками про мовну ситуацію та методи дослідження комунікативного простору.

Практичне значення. Матеріали дипломної роботи можуть бути використані для розроблення спецкурсів, спецсемінірів із загального мовознавства, етно- та соціолінгвістики, лінгвокультурології.

Апробація дослідження. Основні положення магістерської роботи викладені у статті та доповідях на наукових семінарах.

Структура роботи – робота складається зі вступу, трьох розділів, висновку, списку використаної літератури та додатків.

РОЗДІЛ 1

МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДґРУНТЯ, ТИПИ, ОЗНАКИ

1.1. Поняття «Мовна ситуація»: типи, диференціація ознак та фактори формування

Мовне питання в історії України завжди було актуальним, адже протягом усіх періодів існування держави створювалися потужні умови для мовної асиміляції українського народу. Роль мови в державотворенні та її збереження набули особливого статусу в контексті мовної ситуації сучасної України.

Термін «мовна ситуація» є одним із найважливіших у соціолінгвістиці, оскільки позначає реальне становище мови в суспільстві, тобто характеризує соціально-комунікативну систему в певний період її функціонування.

Цей термін запровадили лінгвісти К. Док, К. Лопез, Д.Вестермен, які досліджували мови Африки та Азії у 30-х роках ХХ ст. Термін мовна ситуація або лінгвістична ситуація слугував для того, щоб позначити сукупність мов, які забезпечують спілкування у країні або на будь-якій території і функційний їх розподіл. У 60-х роках ХХ ст. радянськими та американськими вченими (Л. Нікольський, В. Аврорін, Ч. Фергюсон, Е. Хоуген) було зроблено спробу експлікувати поняття мовної ситуації і дати йому соціолінгвістичний напрямок.

Спадком радянських часів, коли українська соціолінгвістика розвивалася в межах радянського мовознавства, варто вважати політичну заангажованість досліджень мовних ситуацій. Про ідеологічні настанови розгортання в Україні соціолінгвістичних досліджень за радянського періоду свідчить, приміром, праця «Украинско-русское двуязычие. Социологический

аспект» (1988). Практику маніпулювання соціологічними даними відповідно до ідеологічних настанов у незалежній Україні аналізує О. Г. Руда в монографії «Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі» [Руда 2012].

Загальний опис мовної ситуації дають українські соціолінгвісти В. Брицин, Л. Масенко, Г. Мацюк, О. Тараненко, О. Ткаченко, В. Чемес, Н. Шумарова та інші. Наукові пошуки багатьох українських учених присвячені практичному осмисленню явища мовної ситуації. Мовну ситуацію аналізують у певному адміністративному регіоні [Балабуха 2000, Загнітко 2000, Залізник, Масенко 2001, Матвеева 2021, Соколова 2012, Цар 2018, Шевчук-Ключева 2015], у різних сферах життя суспільства: в освітній [Данилевська], у ЗМК [Руда 2017] у сферах ділового спілкування [Шелудько 2018], у торгівлі [Брага 2010].

Дослідженню мовної ситуації в Україні в різні історичні періоди присвячено праці Масенко Л. Т. [Масенко 2017], Фаріон І. Д. [Фаріон 2018].

Окрім лінгвістів мовна ситуація є предметом дослідження і фахівців з інших залузей науки. М. Лозинський запропонував досліджувати мовну ситуацію в Україні із залученням суспільно-географічного погляду, [Лозинський 2008], що дасть змогу вирішити низку важливих питань сучасної державної мовної політики.

У визначеннях українських науковців не спостерігаємо помітних розходжень у розумінні змісту чи суті цього поняття. Усі сходяться на думці, що мовна ситуація – сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов, які використовуються в межах певних географічних регіонів чи адміністративно-політичних утворень для забезпечення комунікативних потреб [Масенко 2010, с. 106].

В енциклопедії «Українська мова» поняття «мовна ситуація» визначено як «притаманний суспільству спосіб задоволення комунікативних потреб за

допомогою однієї або кількох мов» [Українська мова 2004, с.361] і безпосередньо пов'язано з мовною політикою, пор.: «Мовній ситуації в Україні у зв'язку зі зміною мовної політики властиві процеси протиборства старих стереотипів і нових тенденцій мовного планування» [Там сьмо, с. 361,].

Як зазначає Г. Мацюк: «Мовна ситуація постає як властивий суспільству спосіб забезпечення комунікативних потреб за допомогою взаємодії форм однієї мови чи кількох мов, що функціонують на означеній території, в означеному соціумі, у межах конкретного адміністративно-політичного утворення та в конкретний історичний період». Науковиця наголошує, що потрібно добре вивчити мовну ситуацію, для того, щоб раціонально здійснювати мовну політику. Поняття мовна ситуація демонструє реальне використання мови або мов у суспільстві і залежить багатьох чинників, зокрема від мовної політики, яку провадить держава, від державного планування у книгодрукуванні, від наповнення інформаційного простору, мовного виховання тощо [Мацюк 2009 а, с.66].

Узагальнюючи різні підходи до вивчення мовних ситуацій, соціолінгвісти обґрунтовують потребу комплексного аналізу, за якого мовну взаємодію в певному соціумі досліджують за якісними, кількісними та оцінними характеристиками.

В. Брицин також у своїй класифікації виділяє кількісні, якісні та оцінкові ознаки мовної ситуації. До того ж науковець акцентує, що саме у сфері оцінних ознак мов спостерігаємо найбільші новації (часто внаслідок дії різних факторів (відбувається зміна ставлення до мови, що зазвичай веде до трансформації її престижності й частоти використання, а це у свою чергу впливає на мовну ситуацію і мовну політику держави), а кількісні та якісні ознаки загалом – стабільні. Як зазначає Л. Масенко, ставлення соціуму до

мови є надзвичайно важливим стимулом збереження або, навпаки, зміни мовної ситуації [Масенко 2010, с.107]

На погляд Г. Мацюк, в основі соціолінгвістичного аналізу мовних ситуацій повинні бути не тільки зовнішня, внутрішня чи оцінна характеристики, але насамперед – лінгвонаціосоціологічний принцип опису матеріалу. В основу лінгвонаціосоціологічного принципу покладено взаємодію ознак у змісті таких категорій, як: мова, нація, етнос, національна самосвідомість, етнічна самосвідомість, етнічність, монолінгвізм, ідентичність, національна ідентичність, націоналізм, держава тощо. лінгвонаціосоціологічний принцип слід враховувати і у формуванні теоретичного підґрунтя характеристики мовної ситуації в Україні [Мацюк 2009, с.70.].

З огляду на різні фактори, що лежать в основі виділення мовних ситуацій, існує декілька їх класифікацій. Так, розрізняють:

- одномовні (ендогосні) і багатомовні (екзогосні) ситуації залежно від того, чи мовні утворення є різними мовами, чи підсистемами однієї;
- гомогенні й гетерогенні мовні ситуації, що визначають за ознакою спорідненості / неспорідненості мов;
- гомоморфні й гетероморфні мовні ситуації, виділені на підставі типологічної подібності мов;
- рівноважні й нерівноважні мовні ситуації, які залежать від рівня функціональної та демографічної потужностей мов;
- збалансовані й незбалансовані мовні ситуації, під якими мають на увазі однакове або різне функціональне навантаження обох мов у межах конкретної соціально-комунікативної системи.

Нерівноважні та незбалансовані екзогосні мовні ситуації, спричиняють мовне суперництво й мовні конфлікти в державі. Унаслідок зменшення показників демографічної та комунікативної потужностей слабша

мова поступово втрачає своє значення, що з часом може призвести до її повного зникнення.

Екзогlossenістю і незбалансованістю характеризується мовна ситуація в Україні, де російська мова великою мірою витіснила українську з багатьох комунікативних сфер і значно знизила частоту її використання [Матвеева 2021, с. 98]. За словами М. П. Кочергана, «побудувати Україну як незалежну державу можна, лише спираючись на історичні корені українського народу, а отже – на його мову, яка забезпечує нормальне функціонування національного організму в усіх його виявах» [Кочерган 2008, с. 21].

Мовна ситуація України досить неоднорідна, тому комплексне дослідження мовної ситуації є нагальною науковою проблемою, розв'язання якої має безпосередній вихід у мовну політику і практику мовного планування. Мовна ситуація, яку характеризує білінгвізм і диглосія, а також інформаційний простір, у якому українській мові важко конкурувати з російською, зумовлюють низький рівень мовної свідомості багатьох українців, у результаті чого мова титульної нації перебуває на периферії багатьох сфер суспільного життя.

1. 2. Білінгвізм та диглосія як ознаки мовної ситуації

У ситуації білінгвізму дві мови існують у межах одного колективу, і їх рівноправно використовують у різних комунікативних сферах залежно від соціальних потреб та інших параметрів комунікативного акту.

Традиція вивчення двомовності в закордонній і радянській лінгвістиці склалася досить давно. Вагомий внесок у її дослідження зробили іноземні вчені У. Вайнрайх, К. Бейкер, Ф. Грожан, Ч. Фергюсон, Дж. Фішман, Р. Белл, У. Ламберт тощо. Найпопулярнішою працею з теми взаємодії та контактів між мовами й діалектами є праця У. Вайнрайха "Мовні контакти", де

практику паралельного користування мовами науковець називає двомовністю, а осіб, які її здійснюють, двомовними [Вайнрайх 1979, с. 22]. Узагалі в дослідженнях іноземних учених термін «білінгвізм» трактують як володіння двома мовами на рівні носія мови (Л. Блумфілд) тощо.

Сучасні ж українські соціолінгвісти мовну ситуацію, яка склалася у радянський період, називають парадоксальною, оскільки за Конституцією України державною мовою повинна була бути одна – українська, проте на практиці в країні вільно функціонувало дві – російська й українська, а в деяких регіонах – лише російська [Руда 2012, с. 5].

Нині вивченню питань двомовності присвячені праці таких українських мовознавців: Т. М. Бурди [Бурда 2001], О. М. Данилевської [Данилевська 2019], Л. Т. Масенко [Масенко 2010], Я. К. Радевича-Винницького [Радевич-Винницький 2011], Л. В. Панасюка [Панасюк 2013], С. О. Соколової [Соколова 2012], О. О. Тараненка [Тараненко 2010], В. М. Труба [Труб 2000], Н. П. Шумарової [Шумарова 2000], Г. М. Яворської [Яворська 2000] та інших.

В українському мовознавстві білінгвізм розглядається у контексті російсько-української двомовної практики. На сьогодні сформувалось неоднозначне ставлення до білінгвізму: соціолінгвістика оцінює його здебільшого негативно, стверджуючи, що двомовність у межах однієї країни призводить до соціальної нестабільності; на захист висувається той факт, що двомовна особистість – це особистість, яка володіє двома мовними кодами, двома засобами мови і двома інструментами мислення, що посилює можливості індивіда, підвищує інтелектуальний рівень особистості, її культуру.

Абсолютна більшість українських лінгвістів трактує явище масової двомовності як перехідний етап в процесі витіснення однієї мови іншою, у нашому випадку – російською української (Б. Ажнюк, І. Дзюба, Л. Масенко,

Г. Мацюк ті інші). Відсутність монолінгвів серед українців призводить до стихійного білінгвізму, що є результатом індивідуального та масового конформізму у мовному питанні.

Таким чином, білінгвізм в Україні – переважаюча форма культурної та побутової комунікації та мовної поведінки, що становить реальну загрозу існуванню української мови; він характеризується не гармонійною взаємодією мов, а конфліктом, який триватиме доти, доки не переможе одна мова. Л. Масенко вважає, що „функціонування в одній країні двох офіційно закріплених мов, порушуючи мовно-культурну єдність її мешканців, стає джерелом постійного конфлікту між двома різномовними частинами населення, перетворюється на дестабілізуючий фактор суспільного життя. Це стан нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду єдиної держави» [Масенко 2003, с. 56].

На сьогодні існують різні визначення білінгвізму. Загальноприйнятою вважають дефініцію американського лінгвіста У. Вайнрайха, який білінгвізмом називав практику навіперемінного використання двох мов [Вайнрайх 1979, с. 22]. На сьогодні, багато мовознавців в основу визначення білінгвізму кладуть не рівень володіння мовами, а почергове їх використання.

Зокрема, В. М. Брицин в енциклопедії «Українська мова» подає таке визначення: «Білінгвізм – це практика індивідуального або колективного використання двох мов у рамках однієї держави або соціальної спільноти у відповідних комунікативних сферах» [Українська мова 2004, с. 131].

Розглянемо класифікації білінгвізму, які є релевантними для української мовної ситуації.

1. Індивідуальний - масовий

У науковій літературі термін «білінгвізм» розглядають у двох аспектах: як соціальне явище та індивідуальну характеристику особистості. Індивідуальний білінгвізм є реалізацією соціального.

У сучасній лінгвістиці індивідуальний білінгвізм позиціонують як позитивне явище, а масовий — негативне, яке певною мірою загрожує національній своєрідності, оскільки через те, що друга мова поступово переймає функції рідної, виникає небезпека зникнення останньої. Більшість закордонних соціолінгвістів визначають феномен масової двомовності, яку переживає певна національна спільнота, як перехідний період в асимілятивному процесі витіснення однієї мови іншою. Одним із наслідків двомовності є втрата особистістю національної самосвідомості, роздвоєння внутрішнього світу мовця [Азарова 2015, с. 2].

2. Повний і частковий білінгвізм

Повний (суцільний) білінгвізм передбачає, що двомовність властива всім без винятку соціально-культурним групам народу, частковий (груповий) - якщо білінгвізм характерний лише для окремих соціальних шарів (державних службовців, наукових співробітників тощо).

3. Координативний, змішаний і субординативний білінгвізм

У. Вайнрайх, А. П. Загнітко пропонують розрізнити три типи двомовності: координативна (дві мовні системи є окремими, існують дві семантичні бази, граматичні категорії двох мов незалежні), змішана (дві мови зливаються в одну систему, існує єдина семантична база, а мови розрізняються тільки на рівні поверхневих структур) і субординативна (система другої мови повністю побудована на системі першої) [Загнітко 2007, с. 187 – 188] .

4. Активний і пасивний білінгвізм

Пасивний (рецептивний) тип — таке володіння другою мовою, коли індивід її розуміє, але сам не продукує. Активний (продуктивний) білінгвізм, за якого мовець може вільно спілкуватися другою мовою. О. С. Селіванова виділяє ще, окрім рецептивного та продуктивного, репродуктивний тип, що

уможливило сприйняття й переказ текстів другою мовою, але неможливість вільно розмовляти нею [Селіванова 2008, с. 53].

5. Односторонній і двосторонній типи білінгвізму.

Односторонню спрямованість має мовленнєва ситуація, у якій один комунікант володіє двома мовами, а інший – тільки однією з них. Таким чином, спілкування відбувається однією мовою, як правило, мажоритарною. Прикладом може слугувати українсько-російська, якутсько-російська двомовність та ін. Двосторонній тип передбачає, що обидва учасники міжкультурного діалогу володіють обома мовами й вибирають конкретну мову залежно від ситуації спілкування.

Термін «диглосія» (від грец. δι – дво- і γλῶσσα – мова; буквально – «двомовність») у значенні два чи більше різновиди однієї і тієї ж мови, що використовуються мовцями за певних обставин ввів у науковий обіг американський дослідник Ч. Фергюсон у 1959 р.. Науковець брав до уваги такі соціолінгвістичні ситуації, які передбачають уживання варіантів однієї мови, а не різних мов (функціональний розподіл варіантів арабської мови, німецької мови у Швейцарії, французької та креолу на Гаїті).

Дж. Фішман під цим явищем розумів не тільки функціонування різних форм однієї мови, але й різних мов. На його думку, диглосія існує як у багатомовних суспільствах, які офіційно визнають декілька мов, так і в суспільствах, що є багатомовними в сенсі використання окремих діалектів, регістрів або функціонально диференційованих мовних різновидів будь-якого роду [Fishman, с. 30].

Подальші дослідження категорії диглосії ґрунтувалися на одному з поглядів, запропонованих цими мовознавцями: одні науковці трактують його як уживання різних мов [Дж. Поль с. 84], інші ж твердять, що в диглосних ситуаціях використовують лише різні варіанти однієї мови (Д. Швейцер, Л. Нікольський, В. Бондалетов).

Більшість соціолінгвістів вважають, що мовна ситуація, за якої одночасно функціонують літературна мова та її діалекти, не є диглосією. Американський лінгвіст Г. Клосс пропонує розрізняти внутрішню і зовнішню диглосію. Ситуацію, запропоновану Ч. Фергюсоном, він називає внутрішньою диглосією, а стан, за якого взаємодіють неспоріднені мови або надто віддалені споріднені, – зовнішньою [Узунов 2014, с. 86 – 87].

Попри активне вивчення феномену диглосії, в українській лінгвістиці досі немає єдиного погляду на цей термін. Найчастіше у його визначеннях поєднують і різні варіанти мови (вужке розуміння), і різні мови (широке розуміння). Наприклад, в енциклопедії «Українська мова» О. С. Мельничук стверджує, що диглосія – це «мовна ситуація, за якої в одному суспільстві існують дві мови або дві форми однієї мови, що виконують відмінні функції. Поняття диглосії як соціолінгвістичного аспекту передбачає, на відміну від двомовності чи багатомовності, обов'язкове оцінне протиставлення наявних у суспільстві двох функціональних різновидів мови: високого (в т. ч. урочистого, літературного) і низького (простого, розмовного)» [Українська мова 2004, с. 177].

У термінологічній енциклопедії «Сучасна лінгвістика» Олена Селіванова дає два визначення терміна «диглосія» 1) різновид мовного стану особистості, коли вона володіє двома чи більше формами існування певної мови; 2) ситуація функціонування двох стилістично й функціонально розподілених мовних кодів, які можуть сприйматися як одна мова (наприклад, церковнослов'янсько-російська Д.) [Селіванова 2008, с. 118].

Вагомим внеском у розвиток теорії диглосії був перелік факторів, що зумовлюють її появу. Так, Ч. Фергюсон назвав дев'ять ознак, що є характерними для диглосної ситуації. Серед них він виділив такі: 1) два мовні коди спеціалізовані на виконанні конкретних функцій; 2) ширше вживана мова завжди є престижнішою; 3) престижна мова має багату літературну

спадщину; 4) мовний код із меншим престижем часто є першою засвоєною мовою; 5) престижніший код підтримують формальним його вивченням і стандартизацією; 6) використання і функції обох мов є діахронно стабільними; 7) престижний код має більш розвинену граматичну структуру; 8) лексичний склад обидвох кодів є схожим, але в престижнішого – багатший; 9) фонологія престижного коду спочатку була підсистемою вторинного.

Білоруська дослідниця Н. Мечковська виокремлює причини, які є характерними для диглосії: 1) функціональний розподіл мов, за яким одна використовується у «високих» сферах, інша – у побутовому спілкуванні; 2) престиж високої книжної мови; 3) надетнічний характер престижної мови; 4) штучний (шкільний) характер вивчення престижної мови [Мечковская 2001. с. 171 – 172].

Така ж думка Т. Бурди, яка зазначає, що за диглосної ситуації домінантною мовою буде та, яка охоплює ширше коло сфер функціонування, або переважає в більшій кількості сфер, тоді як додаткова мова – мова деяких сфер суспільного життя, або така, що переважає лише в окремих сферах. Домінантну мову, за її словами, характеризує високий рівень престижності, комунікативної значущості, а отже, у свідомості індивіда формується позитивний її образ та орієнтація на обов'язкове засвоєння. Розподіл сфер функціонування між двома мовами залежить передусім від зовнішньолінгвістичних факторів (політичних, соціально-економічних, культурних), диглосної політики й підтримується диглосною ідеологією, яка поступово виробляє суспільні стереотипи щодо двох мов [Бурда 2001]

На відміну від дво- чи багатомовності, диглосія передбачає обов'язкову оцінку мовцями конкретних мов (чи форм існування мови) за шкалою «рідна/чужа», «висока/низька», «сакральна/профанна» [Мацюк 2009, с. 48]. Натомість білінгвальна ситуація передбачає рівноцінне користування двома мовами в різних комунікативних ситуаціях без усвідомленої їхньої

диференціації. На думку Н. Матвєєвої, якщо білінгвізм потрібно розглядати як практику перемикання мовних кодів в одному мовному середовищі, то під диглосією потрібно розуміти свідомий вибір конкретної мови для досягнення комунікативного успіху в певній ситуації спілкування [Матвєєва 2021, с. 39].

Болгарський вчений Стефан Узунов, розглядаючи основні причини та чинники, що зумовлюють українсько-російську диглосію, наслідки якої маємо в сучасній Україні, стверджує, що «диглосне співвідношення двох мов є не лише в сенсі висока – низька, а, як бачимо, в ідеологічному контексті соціалістичного суспільства в сенсі престижна – непрестижна, прогресивна – застаріла, своя – чужа, ідеологічно правильна – ворожа, благонадійна – підозріла, інтернаціональна – національна, а в кінцевому результаті, як виявилось для більшості українців, безпечна – небезпечна для життя» [Узунов 2014, с. 91].

У чистому вигляді диглосія трапляється доволі рідко, частіше її окремі ознаки поєднані з одномовними ситуаціями недиглосійного характеру або з двомовністю [Українська мова 2004, с. 141].

Т. Бурда виділяє такі різновиди двомовності у поєднанні з диглосією:

- повний диглосний білінгвізм (одна мова повністю витісняє іншу з певних сфер суспільного життя);
- частковий диглосний білінгвізм (не передбачає повного усунення мови зі сфер функціонування, але помітним є значне домінування однієї мови над іншою в цих сферах);
- недиглосний білінгвізм (обидві мови виконують однакові функції). Інколи бувають випадки, коли білінгвізм існує самостійно, не поєднуючись із диглосією, адже білінгв може й не розподіляти мови на шкалі цінностей. Щоправда, практично недиглосний білінгвізм спостерігається рідко, оскільки здебільшого очевидними є тенденції до функціонального розподілу мов, а отже, до розвитку диглосного білінгвізму [Бурда 2001].

Отже, можемо зробити висновок, що білінгвізм – це результат використання індивідом або суспільством двох мовних кодів, а диглосія – результат оцінки такого функціонального розподілу відповідно до панівних стандартів, тобто стан, за якого кожна мова займає конкретне місце на шкалі цінностей індивіда, а також диференціюється за сферою комунікації. Обидва явища переважно доповнюють одне одного й часто існують разом в одному комунікативному просторі.

1. 3. Мовна інтерференція як наслідок взаємодії мов

Неминучість появи інтерференції можна пояснити закономірностями психофізичної діяльності мозку людини. У мовній свідомості людини окремі риси нерідної мови помилково уподібнюються рисам рідної (або основної) мови, у результаті чого й виникає інтерференція двох мовних систем.

До мовознавчої літератури цей термін, за свідченням Б. Гавранека, був уведений представниками празької лінгвістичної школи. На думку Ю.О. Жлуктенка, лінгвістичного статусу термін набув завдяки А.Мейє, який користувався ним при читанні своїх лекцій з курсу загальної лексикології в 1924-1925 рр.

У сучасному мовознавстві інтерференція визначається то як мовне взаємопроникнення (А. Мартіне), то як накладання двох мовних систем одна на одну (, О. Селіванова, Б. Ткаченко), то як відхилення від норм другої мови під впливом системи першої (У. Вайнрайх), то як перенесення елементів однієї мови в іншу (трансференція) (С. Соколова).

У лінгвістиці проблема інтерференції досліджується в рамках мовних контактів і це поняття розуміють як «порушення білінгвами норм і правил співвідношення двох контактуючих мов». На думку Е. Хаугена, інтерференція являє собою «випадки відхилення від норм мови, що

з'являються в мові двомовних носіїв у результаті знайомства з іншими мовами» [Хауген 1972, с. 65].

Інтерференція – це «взаємне проникнення в мовлення білінгвів елементів різних рівнів двох мов, якими він володіє, що сприймається як іншомовний акцент. Інтерференція є відхиленням від стандартів рідної мови, мовленнєвою помилкою. Інтерференція може охоплювати всі рівні мови, однак особливо послідовно виявляється у фонетиці у вигляді ідеофонії. Інтерференція може виникати при засвоєнні нерідної мови індивідом або за умови існування тривалих мовних контактів» [Селіванова 2008, с. 192].

Подібне визначення зустрічаємо у Ф. Бацевича: «Інтерференція – [...] взаємодія мовних систем, мовленнєвих механізмів, вплив системи рідної мови на мову, що вивчається, в процесах оволодіння нею. Виявляється у відхиленнях від норми і системи другої мови під впливом рідної. І. може бути міжмовною і внутрішньомовною» [Бацевич 2007, с. 69-70].

Як бачимо, «[в] кожному випадку контактного міжмовного зв'язку інтерференція відбувається в обох напрямках, тому її розглядають як: 1) вплив рідної (базової) мови на іншу (другу засвоєну) – субстратний характер; 2) вплив другої мови на рідну (базову) – адстратний характер» [Шевчук-Клюжева 2015, с. 45].

Також у науковій літературі спостерігається протиставлення понять інтерференція — інтеркаляція : перше позначає вплив рідної мови на чужу, друге — вплив чужої мови на рідну. Якщо термін «інтерференція» вживається в широкому розумінні як взаємний вплив двох мов одна на одну, то інтеркаляція є одним із її виявів [Селіванова 2008, с. 186] .

Українська науковиця О. Валігура подає систематизацію загальнолінгвістичних ознак мовної інтерференції, в якій розрізняє такі види інтерференції:

- 1) за сферою функціонування (мовна, мовленнєва);

- 2) за кількістю охоплених мов (проста, складна);
- 3) за чинниками (психолінгвістична – свідомою та підсвідомою, соціолінгвістична – релігійною, політичною та комунікативною);
- 4) за засобами комунікації (лінгвальна – фонетична, лексична, граматична та графічна, позалінгвальна – жестикуляційна, позова та мімічна) [Валігура 2008].

Чимало дослідників схилиються до думки, що інтерферентні явища виявляються насамперед на рівні мовлення, на рівні породження висловлювання, на рівні реалізації тих мовних ресурсів, якими володіє білінгв, що, безперечно, робить інтерференцію мовленнєвим явищем. Як зазначає Ф. Бацевич, на рівні мови й мовлення інтерференція функціонує, відповідно, у формі мовних девіацій, які, у свою чергу, є складовими комунікативних девіацій, що у своїй сукупності діють як деформація мовного континууму у мовленнєвому потоці мовлення [Бацевич 2004, с. 214].

Явище міжмовної інтерференції як один із типів мовної взаємодії, що відбувається в межах і внаслідок мовного контакту, розглядається поряд із такими типами мовної взаємодії, як запозичення, калькування й асиміляція.

На відміну від запозичення і калькування, що розглядаються як нормативні мовні елементи, інтерференцію – мимовільне перенесення, накладання ознак однієї мови на іншу в практиці двомовної людини слід пов'язувати з негативним аспектом мовної взаємодії, оскільки наслідком цього процесу є відхилення від норми. «Конкретним мовним виявом інтерференції є інтерферема [Єрмоленко 2001, с. 11]» – лінгвоодинаця, утворена шляхом буквального перекладу з урахуванням фонетиковимовних норм мови, що зазнає впливу.

Одним із негативних результатів взаємодії української та російської мови на рівні мовлення, наслідком змішування цих мовних систем у свідомості білінгва є так звана суперінтерференція (термін вживається В.М.

Манакінім (див.: [Манакин 1990, с. 82]), яка в українському середовищі одержала назву суржику (в Білорусії аналогічне явище – результат взаємодії білоруської та російської мов – називається трасянка).

Небезпечність суржику полягає в тому, що хоча він і не призводить до порушення комунікативного акту, але має негативні соціальні наслідки, оскільки неправильне, змішане мовлення свідчить про недостатній культурно-освітній рівень мовця і може викликати у його співрозмовника психологічний дискомфорт. Окрім того, суржик є першим етапом деградації мови, оскільки мовці вживають ненормовані змішані елементи двох мов замість тих еквівалентів, що вже існують у рідній мові.

- За кількістю охоплених мов (проста, складна).

- За чинниками:

Психолінгвістична – свідомою та підсвідомою. Свідомі мовні інтерференції, які є результатом штучного втручання в розвиток мови, відбуваються в разі необхідності, оскільки мова завжди служить потребам її носіїв. Цей тип охоплює такі види мовних інтерференцій, як, наприклад, втручання в мову під впливом релігії, політичної орієнтації, мовних контактів з носіями більш розвинених мов, а також мовне будівництво (мовне планування), тобто низку заходів, спрямованих на свідоме втручання в структуру мови, насамперед, у її фонетику, лексику та граматику.

Підсвідомі мовні інтерференції, серед яких можна виокремити субстрат, суперстрат та адстрат, відбуваються спонтанно, під впливом мовних контактів.

Соціолінгвістична – релігійна, політична та комунікативна. Релігійні інтерференції пов'язані з розповсюдженням світових релігій у період середньовіччя, оскільки писемність та лексика підпорядковувалась сакральним мовам. Сучасні мовні інтерференції є вже не релігійними, а

політичними (через політичну орієнтацію) та комунікативними (через спілкування з носіями інших мов, торгівлю тощо).

У свою чергу соціолінгвістичні чинники можна вбачати, мабуть, найпоширенішим джерелом ознак типів мовної інтерференції, співвіднесених, як правило, з певними різноманітними за кількісним складом та професійною, суспільною, конфесійною тощо приналежністю соціальними групами індивідів. Соціолінгвістичні мовні інтерференції можемо поділити на релігійні, політичні, комунікативні тощо.

Серед комунікативних мовних інтерференцій науковці виділяють

- комунікативно-релевантні (відхилення в мовленні вторинною мовою суттєво перешкоджають розумінню або повністю його виключають)
- комунікативно-нерелевантні (відхилення від норми, які не впливають на взаєморозуміння) .
- За лінгвістичною природою: фонетична, лексична, граматична, графічна.

Інтерференція спостерігається на морфологічному рівні (на рівні морфем та частин мови), на синтаксичному рівні (на рівні членів речення та власне речень), пунктуаційному рівні.

На граматичному рівні інвентар існуючих форм, крім запозичення та калькування, поширюється за рахунок каталітичного або гальмівного впливу (посилення/послаблення категорій, існуючих у мові) [Зимовець 1997, с. 13].

Специфічною ознакою мовної ситуації в Україні, на що вказують і соціологічні, і соціолінгвістичні дослідження, є побутування мішаних форм українсько-російського мовлення, тобто суржику.

1.4. Процеси перемикання мовних кодів за білінгвальних умов

Білінгви можуть легко змінювати мовний код у процесі комунікації задля оптимізації спілкування і кращого взаєморозуміння. Кодом у соціолінгвістиці вважають будь-яке мовне утворення (природна/штучна

мова, система жестів, азбука Морзе тощо), що функціонує як засіб комунікації [Брага 2012, с. 238]. Перемикання мовного коду – це перехід мовця в процесі спілкування з однієї мови (діалекту, стилю) на іншу залежно від умов комунікації. Праці, у яких вперше досліджено механізми зміни мовних кодів, з'явилися в англomовній лінгвістичній літературі в середині 70-х рр. ХХ ст. (В. Лабов, Дж. Гамперц та ін.). В англійській термінології такий феномен називають терміном «code-switching». Метою перемикання кодів є бажання мовця досягнути максимально ефективного спілкування.

Існує дві найпоширеніші класифікації: ситуативне перемикання коду, яке передбачає вибір коду/субкоду, що визначений ситуацією, і метафоричне, тобто те, яке стосується не цілісної зміни соціальної ситуації, а тільки якогось її компонента (наприклад, теми), а також установки на подолання соціально-комунікативних бар'єрів між учасниками тощо.

Цікаво, що змішування мовних кодів часто лише передує процесам кодового перемикання. Коли дуже маленькі (молодші двох років) діти змінюють мовні коди, то, як показують недавні дослідження, у 90 % випадків це можна пояснити лексичними прогалинами в котрійсь із мов. А вже на наступних етапах свого розвитку двомовні діти чітко знають, якою мовою в якій ситуації до кого треба звертатися.

Загалом систематичне перемикання мовних кодів утворює певні стереотипи мовної поведінки, адже через відповідні чинники в білінгва відбувається поступовий перехід на мову оточення навіть у тих комунікативних ситуаціях, де раніше домінувала рідна мова. Перехід з однієї мови на іншу може відбуватися й одразу, і через проміжну фазу вживання суржику. Утім, як справедливо зауважує Б. В. Матіяш, у ситуації білінгвізму, попри те, що, на перший погляд, мовець є компетентним в обох мовах, він, використовуючи обидві, позбавляє себе можливості мовного вдосконалення. У двомовних людей майже не поповнюється словниковий запас, а отже,

занедбуються обидві мови, до того ж мовна свідомість таких мовців переживає постійне роздвоєння. З огляду на важливість вивчення психології мовної особистості за білінгвальних умов феномен двомовності часто стає предметом зацікавлення психолінгвістів.

1.5. Сучасний комунікативний простір великих міст України

Мовна ситуація, яку характеризує білінгвізм і диглосія, а також інформаційний простір, у якому українській мові важко конкурувати з російською, зумовлюють низький рівень мовної свідомості багатьох українців, у результаті чого мова титульної нації перебуває на периферії багатьох сфер суспільного життя. Звідси випливає, що для трансформації мовної ситуації держави в напрямку розширення функцій української мови насамперед необхідно, аби українська стала мовою повного етнічного поширення, яка мала би здатність ідентифікації зі своєю нацією.

Цікаво, що така різномірність і диференціація населення України не відповідає співвідношенню українців і росіян на території держави, підтвердження чого знаходимо в даних переписів населення. Як відомо, в Україні останнім часом так і не було проведено Всеукраїнського перепису, а після початку війни з Росією та окупації Криму й Донбасу його здійснення стало неможливим. Тому на сьогодні єдиним ґрунтовним джерелом статистичної інформації про етнічний склад і рідну мову українського населення є дані Всеукраїнського перепису 2001 р. [159].

Згідно з цим 77,8 % жителів України є українцями за національністю, 17,3 % – етнічні росіяни й 4,9 % – люди інших національностей. Етнічні українці становлять більшість у 25 регіонах із 27 (у діапазоні від 97,8 % у Тернопільській до 56,9 % у Донецькій області) і меншість в Автономній Республіці Крим (24,3 %) і Севастополі (22,4 %). У столиці України етнічними українцями є 82,2 % населення [34]. Результати перепису

доводять, що більшість населення України є українцями, а тому питання про дві загальнодержавні мови – українську й російську, з приводу чого існує багато спекуляцій, є недоречним, оскільки росіяни чисельно не домінують у жодному регіоні України, окрім Криму.

Розгляд соціолінгвістичного портрета міста передбачає ґрунтовне ознайомлення зі складом та структурою мовного побуту, аналіз лінгвістичного середовища, зокрема виявлення в ньому різних типів мовлення – різновидів писемної та розмовної мови городян. Власне від цих кардинальних ознак розпочинається лінгвістична характеристика міста.

Майже в кожному територіально-адміністративному угрупованні фіксуються явища білінгвізму, диглосії та змішування мов, які є головними ознаками соціолінгвістичного опису міста. Білінгвізм (двомовність) – здатність тих чи інших груп населення висловлюватися двома мовами. Для диглосії характерна ситуація незбалансованої двомовності, коли одна з мов або варіантів виступає як „вища», а інша – „нижча».

РОЗДІЛ 2

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОГО ПРОСТОРУ

Сучасна соціолінгвістика розглядає мову і суспільство як структури, а не просто сукупності будь-яких одиниць. Завдання соціолінгвіста в такому разі – знайти системну кореляцію мовної структури і структури соціальної.

У світовій науці поширений погляд на соціолінгвістичні розвідки як на засіб, який може вплинути на розв'язання певних соціальних та національних проблем чи принаймні пом'якшити їхню гостроту і таким чином сприяти соціальній стабільності.

2.1. Історія соціолінгвістичних досліджень в Україні

Самостійні соціологічні дослідження в Україні виникли разом із працями представників «женевського» гуртка – Сергія Подолинського, Михайла Драгоманова, Федора Вовка, що першими в своїх соціологічних працях звернулися до потреб соціально-культурного життя українського народу, розглянувши у зв'язку з цим і вияви взаємодії мови та суспільства.

У другій половині XIX ст. ідеї М. Драгоманова про суспільну природу мови, як і погляди О. Потебні та І. Франка, готували ґрунт для розвитку соціологічного напрямку в українському мовознавстві 20–40-х рр. XX ст. і сучасної соціолінгвістики [Мацюк 2008]

Одним з перших мислителів, публіцистів, фундаторів української соціології був Михайло Драгоманов (1841-1895), який привніс до українського наукового простору соціологічне бачення, застосував принципи та поняття нової дисципліни, використав термін "соціологія" у своїх працях. М. Драгоманов розкривав мовні ситуації через форми існування та різні стилі

мови або мов з урахуванням їхньої територіально-соціальної та функціональної взаємодії в Російській державі, в Галичині, в європейських країнах, наприклад, в Англії чи Франції, починаючи з часу падіння Римської імперії.

Учений врахував кількісні, якісні та оцінні характеристики мовної ситуації (це ті, за допомогою яких аналізують зміст мовної ситуації як сучасної соціолінгвістичної категорії). Розкриваючи першу ознаку, дослідник подавав кількість мовців, які розмовляють тією чи іншою мовою, порівнював відношення до загальної кількості населення певної території, описував комунікативні сфери, які обслуговували мови. Іншими словами, він підійшов до розуміння ролі демографічної та комунікативної потужності мов (обов'язкова характеристики в сучасних описах мовної ситуації). Див. для прикладу результати одноденного перепису населення в Києві у 1874 р. і розгляд прошарків населення як носіїв різних мов.

У працях М. Драгоманова виявляємо перспективні з погляду майбутньої соціолінгвістики прикмети науково підходу – використання статистичних даних аналізу, пошуки причин мовної асиміляції, термінологізацію поняття «рідна мова».

Для вивчення соціолінгвістичних категорій в діячоронії важливе значення має емпіричний мовний матеріал, який зберігають твори М. Драгоманова.

Вибір мови в ситуації білінгвізму є соціально значущим, бо свідчить про соціальну позицію мовця, його культурні, ідеологічні настанови, його місце в соціальній диференціації суспільства. «Це чи не найяскравіша ознака, що засвідчує соціальну диференціацію суспільства», – зауважує М. Кочерган [Кочерган 2002, с. 9]. Цікаво, що схожі ідеї щодо статусу й престижу мови висловлював і М. Драгоманов. За його спостереженнями, «панство між іншими одмінами од народу на Україні мало і ту, що говорило російським язиком і гляділо на українську народну мову, як на низьку. Не буду я спорити і

проти того, що чим більша у якому краю різниця мови клас культурних од простонародної, тим трудніше поступа той процес злучення між ріжними класами народу» [Драгоманов 2006, с.187]. Об'єктивно оцінюючи «український рух», аналізуючи його історичний шлях, М. Драгоманов прийшов до висновку, що найбільша його слабина полягає в тому, що він значною мірою імпульсивний, романтично-емоційний і без опертя на науку [Калита 2014, с. 50]

Мова і суспільство у працях Івана Яковича Франка (1856-1916). Опис мовної ситуації звикло базувався на розкритті історичних та економічних передумов її виникнення, характеристиці мови друкованої продукції (це обов'язкова ознака інтерпретації І. Франка), ставлення різних прошарків до мови, зокрема панівної верстви і народу (див. для прикладу «Нариси з історії української літератури в Галичині»).

Соціолінгвістичне дослідження української мови почалось у період Горбачовської перебудови і на цьому етапі було залежним від мовного планування союзного центру. У той час московське партійне керівництво поставило перед радянськими мовознавцями завдання нейтралізувати конфлікт, що виник між союзним центром і республіками на ґрунті національно-мовних відносин, знайти нові підходи до врегулювання мовних проблем із залученням досвіду мовного планування поліетнічних зарубіжних країн. Перспективи української соціолінгвістики в контексті визначеної в мовознавчих інституціях АН СРСР проблематики були окреслені в статтях Віталія Русанівського і Віктора Брицина.

В Україні за 20 років так і не проведено перепису населення. Тому єдиним ґрунтовним джерелом статистичної інформації про етнічний склад та рідну мову населення України є дані Всеукраїнського перепису населення 2001 року.

На сьогодні маємо єдиний за останні 30 років соціолінгвістичний проект «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи», виконання якої фінансувала програма INTAS з серпня 2006 до липня 2008 р. У проекті брали участь учені з Австрії, Англії й України, які вивчали та аналізували різноманітні вияви мовної політики і мовної ситуації в Україні. Дослідження ґрунтується на результатах всеукраїнського опитування і фокус-групових дискусій, проведених у п'ятьох містах: Києві, Донецьку, Луцьку, Львові та Одесі. Результати проекту представлені у виданні «Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз та рекомендації» за редакцією славіста і мовознавця Юліане Бестерс-Дільгер з Фрайбурзького університету, Німеччина.

Аналітичний огляд «Становище української мови в 2010, 2011, 2013 роках», оприлюднюється рухом «Простір свободи» разом з інтернет-виданням «Тексти». Огляд має на меті мовою фактів і цифр окреслити становище української мови в різних сферах суспільного життя, тенденції, пов'язані з розширенням чи звуженням вживання української мови.

2.2. Методи збирання соціолінгвістичного матеріалу

Метод (від грец. μέθοδος — шлях дослідження) – 1) спосіб організації пізнавальної і дослідницької діяльності науковця з метою вивчення явищ і закономірностей певного об'єкта науки;

2) система порочедур аналізу об'єкта дослідження та / або перевірки отриманих результатів (у другому значенні Метод ототожнюється з теріном «методика») (Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія).

Методи соціолінгвістики - синтез лінгвістичних і соціологічних процедур, мета яких розкрити взаємодію мови і суспільства.

Спостереження як метод соціолінгвістичного дослідження

Основними характеристиками соціолінгвістичного спостереження є систематичність, планомірність, спрямованість на виконання певного завдання.

Типи спостереження: включене та невключене, відкрите та закрите.

Найбільш достовірну інформацію можна отримати за допомогою організації «включеного» спостереження. За допомогою включеного спостереження, яке подіює до інтерв'ю, науковець є як один із безпосередніх учасників бесіди, але й водночас непомітно для всіх контролює її хід. Мовлення учасників комунікативного акту записують на диктофон. Природно, що включеним спостереження може бути тоді, коли ніщо не заважає дослідникові ототожнити себе із членами соціальної групи, яка спостерігається – за національною, мовною, поведінковою й іншим ознакам.

При «невключеному» спостереженні соціолог перебуває дещо збоку від групи, отримує в основному інформацію поверхову, без урахування мотивації, орієнтацій респондентів.

Використання техніки може бути відкритим і закритим. При відкритому використанні записуючого приладу збирач повідомляє інформаторам мету (істинну або оманливу) своїх записів і намагається в процесі спостережень за їхньою мовою зменшити так званий „ефект мікрофона».

Закрите спостереження передбачає те, що інформатор не знає про використання записуючої техніки; у цьому випадку отримані дані характеризують природну, спонтанну мовну поведінку носіїв мови.

Зібраний матеріал опрацьовують і класифікують за наперед продуманою програмою. Великі масиви даних обробляють на комп'ютерах.

Інтерв'ю. Опитування у фокус-групах

Основна функція методу інтерв'ю – отримати матеріал, що характеризує спонтанну мовну поведінку людей. Залежно від того, які завдання ставить перед собою дослідник, інтерв'ю може мати форму відносно вільної бесіди інтерв'юера з інформантом на задану тему (збереження однієї й тієї ж самої теми в бесідах з різними інформантами є важливим, оскільки це дозволяє порівнювати мовлення різних людей) – або ж складатися зі заздалегідь підготовлених і, як правило, логічно пов'язаних одне з іншим запитань, що провокують (спонукають) мовця на вживання тих або тих мовних одиниць. Інтерв'ю називають формальним (коли воно має строго планований сценарій) і неформальним (коли такого сценарію немає і спілкування інтерв'юера та інтерв'юованого плине за природною логікою розвитку бесіди).

Вільний, неформальний різновид інтерв'ю може використовуватись, наприклад, при фонетичних дослідженнях: навіть на порівняно коротких відрізках мовлення, яке звучить, виявляються основні риси мовленнєвої норми і відхилення від неї (характер наголошених і ненаголошених голосних, пом'якшення / непом'якшення приголосних перед м'якими приголосними, варіативність традиційної й нової норми тощо).

Анкетування (соціолінгвістичне опитування) – найбільш уживаний метод збору соціальної інформації. За допомогою анкетування можна отримати повну картину функціонування громадської думки щодо мовних проблем суспільства.

Такі обстеження застосовуються для того, щоб виявити, яким є реальне функціонування даної мови (або якихось її підсистем) у даному суспільстві. Звичайно, цього не можна зробити, спираючись на одиничні або випадкові спостереження, – потрібен масовий матеріал, що має певну статистичну надійність. Однак масові обстеження, як це вже давно відомо соціологам, пов'язані з багатьма організаційними, фінансовими й методичними

труднощами: для роботи з сотнями інформантів потрібен великий штат співробітників (котрим слід платити гроші), відбір інформантів має здійснюватись за певними критеріями, а їхні обстеження – за допомогою досить складних анкет та великих питальників та інших методичних прийомів бажано проводити в присутності та при роз'яснювальній допомозі спеціально навчених інтерв'юерів. Зібраний матеріал потребує фільтрації, зокрема вибракування та відсіювання тих відповідей, котрі не відповідають заздалегідь сформульованим критеріям тощо.

Тому дослідники, як правило, вивчають шляхом масового обстеження мову (або мовну підсистему) не в усьому обсязі, а лише в деяких аспектах. Це дозволяє в реальні строки отримати досить надійний і, головне, представницький матеріал про функціонування певної частини мовного механізму.

До проведення масових обстежень ставиться набір вимог, що стосуються визначення лінгвістичного й соціального об'єктів такого обстеження, вибору генеральної сукупності, відносно якої воно здійснюється, формулювання робочих гіпотез, визначення обсягу вибірки з генеральної сукупності (а також таких властивостей цієї вибірки, як репрезентативність і достатність), форми подання (представлення) отриманих даних і критеріїв оцінки їхньої вірогідності (достовірності).

За формою питання в анкеті поділяються на закриті, відкриті та напівзакриті.

Закрите питання - в ньому пропонуються варіанти можливих відповідей, з яких респондент повинен вибрати лише одну або декілька відповідей.

Напівзакриті питання — містять весь перелік альтернатив закритого питання, а також альтернатива типу «Інше», що дозволяє респонденту надати відповідь чи занотувати додаткові коментарії та зауваження.

Запитання вважається відкритим, коли відповідь на нього може бути нерегламентована та викладена в довільній формі.

Немає чітко встановлених правил щодо кількості відкритих та закритих питань в анкеті. Рекомендується використовувати більше закритих питань, які легше обробляти й аналізувати.

У демографічній частині («паспортичці») розміщуються питання об'єктивного стану респондента та його статусу (стать, вік, освіта, національно-мовна належність, місце проживання тощо).

Використовуючи роздаткове опитування дослідник також має змогу задавати запитання, спостерігати процес заповнення та ставлення респондентів до опитування.

Соціолінгвістичні анкети можна розподілити на два типи: одні спрямовані на об'єктивне дослідження функціонування мови в суспільстві, інші – на вивчення мовного узусу, на оцінювання носіями мови конкуруючих мовних варіантів.

Проте таке масове опитування є єдиним способом одержання кількісних даних про правильність використання тих чи інших лексем, граматичних форм, які цікавлять дослідника.

Аналіз письмових (документальних) джерел

Соціолінгвістично значущі дані можна взяти з письмових текстів різних за стилями та жанрами. Наприклад, вивчення службових документів, міжвідомчого листування, різних інструкцій, постанов, актів тощо дає матеріал, який дозволяє скласти уявлення про офіційно-ділові стилістичні різновиди мови на даному етапі її розвитку, про своєрідність реалізації цього різновиду в різноманітних жанрах (від заяви про відпустку до президентського указу).

Цікаві результати може дати дослідження з соціолінгвістичної точки зору дипломатичних документів – договорів, нот, меморандумів, комюніке тощо, які відображають у собі не тільки лінгвостилістичну своєрідність способів мовного вираження, а й певні політичні й ідеологічні настанови, що також «одягаються» у специфічні звороти, формули, синтаксичні конструкції. При цьому кожна епоха залишає свої сліди в мові дипломатії.

Мова засобів масової інформації також дає поживу для роздумів про соціальні відмінності в позиції авторів, що належать до кіл суспільства, різних за своєю політичною орієнтацією і ціннісними настановленнями.

Малодослідженою в сучасній соціолінгвістиці залишається мова приватного листування, щоденникових записів «середньостатистичних» носіїв мови (не письменників, не політиків, не суспільних діячів та ін.). Між тим вона є цікавою як з погляду соціальної своєрідності мовленнєвих форм у певному людському середовищі, так і з погляду нових тенденцій, що виявляються насамперед у мовленні, не скутому нормативними рекомендаціями й заборонами. Для соціолінгвіста є цікавим саме оригінальний, не «поліпшений» літературною правкою текст, що належить звичайній, «не обтяженій» філологічною освітою людині. Такий текст дає уявлення про справжнє функціонування мови в тому чи тому соціальному середовищі.

Дані, отримані від респондентів, зазвичай є одночасними з дослідженням (хоча заборони на питання про мовні факти в минулому не існує), писемні ж джерела дають можливість отримувати документальні свідчення про попередні етапи (синхронні зрізи) мови.

В українському мовознавстві є вже досвід вивчення іменників населених пунктів, це праці О. Горобець¹¹, О. Черноус¹², І. Шоля¹³ та ін.

О. Горобець у статті «Динаміка жіночого іменника першої половини ХХ століття у місті Проскуріві» виокремила «стабільні імена» (термін автора),

зміни у складі найчастотніших найменувань, темпи оновлення іменника за період 1905–1945 рр. В основі дослідження – матеріали метричних книг про народження та книг реєстрації актів про народження. Авторка пояснює динаміку іменника змінами кількості населення за національністю та віросповіданням. Роль першого чинника підтверджують п'ять груп імен, зокрема назви з українських, російських, польських, єврейських та національно змішаних сімей. В описі антропонімікону збережено форми запису, взяті з досліджуваних документів.

Іменник міста Кіровограда описано у праці О. Чорноус «Динаміка особових імен м. Кіровограда у ХХ ст.». Авторка вивчає склад місцевого іменника за походженням, його варіантності, частотності використання зафіксованих імен. У роботі з'ясовано специфіку взаємодії та взаємовпливу систем православних, іудейських, католицьких і лютеранських імен м. Кіровограда у ХХ ст.

Найновіше дослідженням іменника українського міста належить І. Шолі «Динаміка іменника жителів м. Ужгорода у ХХ ст.» (2018 р.). Авторка враховує вплив державно-політичної влади на формування міського антропонімікону, що зумовлено вибором джерельної бази – метричних записів та записів в актових книгах з різних державно-політичних періодів м. Ужгорода (австро-угорський, чехословацький, угорський періоди). Праця містить самостійний підрозділ «Екстралінгвальний контекст дослідження особових імен ужгородців», в якому окреслено передумови залежності графіки та мови запису особових імен від геополітичного положення Закарпатської області. Серед позамовних чинників враховано національну та конфесійну належність населення як чинників формування спектра іменника.

Як бачимо, соціолінгвісти запозичили багато методів у соціологів, наприклад, методи масових обстежень, анкетування, усних опитувань й інтерв'ю. Але, запозичаючи ці методи, соціолінгвісти використовують їх

щодо завдань вивчення мови, а крім того, на їхній основі виробляються власні методичні прийоми роботи з мовними фактами й з носіями мови.

2.3. Експериментальні методики аналізу мовного матеріалу

У зарубіжній лінгвістиці розроблено й спеціальні експериментальні методики аналізу. Один із найпопулярніших методів, який використовують при вивченні двомовних соціумів - метод «парних масок». Це одна з непрямих методик соціолінгвістичних досліджень, яку розробив у 1960-ті роки Уоллес Ламберт на основі праць американського психолога Чарльза Остгуда. Метод було розроблено для дослідження міжетнічних відносин за допомогою того, як люди формують образ інших на основі слухання їхнього мовлення. Ламберт припустив, що дані, одержані від респондентів за допомогою відкритих методів дослідження, не дають змоги в достатньому обсязі дослідити ставлення до особи через мову (атитюди). Тому пропонує нову техніку, яка здатна вивчити неусвідомлені чинники, що впливають на сприйняття людьми один одного. Основна особливість цього методу полягає в наданні можливості дослідникові не враховувати впливу голосу мовця і змісту тексту, який він читає, залишаючи під контролем лише вплив мови. З цією метою записують голоси людей, які володіють двома мовами або двома варіантами однієї мови, які читають один і той самий текст або варіанти тексту різними мовами. Потім голоси розміщують у такій послідовності, щоб респонденти не змогли здогадатися, що деякі голоси належать тій самій людині. Тож респонденти вважають, що чувають удвічі більше голосів, ніж їм насправді пропонують. Під час обробки даних дослідник фіксує, чи є відмінність в оцінці тієї самої людини залежно від того, якою мовою вона читає текст. Якщо відмінності виявлено, роблять висновок про вплив мови на оцінку мовця

В Україні такий експеримент, що відобразив підсвідоме ставлення респондентів до української та російської мов, провела в 1994-1995 роках американська дослідниця Лада Біланюк [Біланюк 2001].

Львівська дослідниця Олеся Палінська також використала метод «парних масок» для того, щоб виявити мовне ставлення щодо «львівського» і стандартного українського мовлення [Палінська 2012].

Історія мовних експериментів сягає сивої давнини. Як розповідає у своїй книзі „Соціолінгвістика» Роджер Белл, одним з перших соціолінгвістично-експериментаторів можна вважати древнього воєначальника Єфтая, який належав до племені гілеадитян. Щоб запобігти проникненню в його збройні сили ворожої „п'ятої колони» - представників з племені єфраїмів, Єфта наказував кожному воїнові, який приходив до переправи через ріку Йордан: "Скажи шибболет". Шибболет на івриті означає 'потік'. Такий наказ на березі ріки був цілком доречним. Справа, однак, полягала в тому, що представники племені гілеадитян легко вимовляли звук [š], а єфраїми не вміли це робити. Результат експерименту був жорстоким: „кожного, хто не вмів вимовити шибболет на гілеадський манер, вони взяли й заклали... й пало в той час єфраїмів сорок дві тисячі» (Книга Суддів).

Подібних випадків, напевне, було безліч. Можемо пригадати історію з російським радянським солдатом, який, воюючи на Західній Україні, мусив знати і вміти вимовляти перелік українських слів (серед них *паляниця*) для того, щоб його не розсекретили. Сучасні події на Сході: за певними словами (поребрік) ідентифікують російських окупантів.

2.4. Методи аналізу даних та їх змістової інтерпретації

Для обробки даних у соціолінгвістичних дослідженнях науковці використовують корелятивний аналіз, за допомогою якого встановлюють такі

взаємозв'язки досліджуваних ознак, де при зміні однієї ознаки змінюється середня величина іншої. Як вихідні беруть соціальні явища, а як залежні – мовні. Скажімо, молодше покоління вживає жаргонізми більшою мірою, ніж старше молодше. Звідси впливає такий корелятивний зв'язок: зі зміною віку змінюється чисельність тих, хто користується у мовленні жаргонізмами.

Для об'єктивності спостережень та узагальнень використовують статистичні методи. Опрацьовані дані представляють у вигляді таблиць і графіків взаємозалежностей, що робить результати дослідження конкретно наочними.

Також під час аналізу соціолінгвістичних даних застосовують кількісні методи. Математичний метод дає змогу шляхом кількісної оцінки явищ охоплювати значні групи інформантів, проводити їх класифікацію і типологізацію

Розглянуті методи збирання інформації знаходять неоднакове застосування в різних напрямках соціолінгвістичних досліджень. Метод уключеного спостереження є незамінним при розв'язуванні багатьох завдань мікросоціолінгвістики і, навпаки, малоефективним для досягнення вірогідних соціолінгвістичних результатів – тут неможливо обійтись без масових опитувань. Спостереження й анкетування тяжіють до синхронічної соціолінгвістики, аналіз письмових джерел – до діахронічної. Однак у якому б напрямку не працював соціолінгвіст, він намагається поєднувати різні методичні прийоми для досягнення оптимального результату.

Відомо, що застосування соціолінгвістичних методів сприяє доказовій силі досліджень, тому мова йде про використання методів анкетування, невключеного спостереження, корелятивного аналізу, соціолінгвістичної реконструкції, соціолінгвістичної інтерпретації, методики вибірки та хронологічних зрізів та ін.

РОЗДІЛ 3

ВИКОРИСТАННЯ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ЗНАНЬ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ФІЛОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

3. 1. Місія соціолінгвістики в університетській освіті в Україні

Соціолінгвістика передусім потрібна філологам, адже саме вони в майбутньому за допомогою слова формуватимуть покоління молодих людей, які повинні побороти Кулішеву Мотю, яка, на жаль, ще в багатьох засіла в підсвідомості. Саме філолог, який простудіював курс соціолінгвістики, буде озброєним тими знаннями, завдяки яким він зможе протистояти ворожим стереотипам суспільної свідомості, які перешкоджають національно-мовному відродженню в Україні. Через те, що соціолінгвістика міждисциплінарна наука, багато її галузей необхідні й для інших студентів університету, зокрема політологам варто слухати курси «Політична комунікація» та «Мова, громадська думка і пропаганда»; міжнародникам – «Мовна політика: Україна і світ», «Мова та ідентичність» тощо. Випускники університету як представники інтелігенції сьогодні повинні дбати про престиж української мови, адже це один із найпотужніших чинників міцності держави. Тому піклуватися про статус мови своєї нації – обов'язок кожного. І саме соціолінгвістика допомагає збагнути, як це зробити.

Для студентів українського відділення ХНУ курс «Основи етно- та соціолінгвістики» необхідний з огляду на цілісну інтерпретацію умов розвитку і функціонального навантаження української літературної мови та дає змогу по-новому подивитися на словник та граматику, по-новому зрозуміти значення і місце всіх складових мовної системи будь-якого народу. Курс є завершальним етапом вивчення мовних дисциплін, на якому студент

отримує знання про глибинні зв'язки мови, культури і суспільства, функціональну потужність мови, силу її життєздатності в просторі і часі.

Курс «Основи етно- та соціолінгвістики» поділений на два модулі: Модуль I. «Етнолінгвістика як наука та навчальна дисципліна» та Модуль II. «Соціолінгвістика як наука та навчальна дисципліна», у яких по 8 лекцій та по 4 практичних.

Другий змістовий модуль «Соціолінгвістика як наука та навчальна дисципліна» складається з лекцій «Соціолінгвістика як навчальна дисципліна і напрям наукових досліджень», «Короткий огляд історії виникнення науки. Соціолінгвістичні школи», «Мовний стандарт як ключове поняття соціолінгвістики. Форми існування мови», «Мовна ситуація. Білінгвізм і диглосія», «Мовна політика та мовне планування», «Мовна політика зарубіжних держав», «Вплив соціальних параметрів на комунікацію. Соціальна диференціація мови», «Сучасні напрями соціолінгвістичних досліджень», «Методи збору соціолінгвістичного матеріалу» та практичних занять «Соціолінгвістика як навчальна дисципліна і напрям наукових досліджень. Зародження соціального напрямку у мовознавстві. Українська соціолінгвістична традиція», «Форми існування мови. Мовна ситуація в Україні», «Мовна політика та мовне планування. Огляд мовних політик зарубіжних країн», «Вплив соціальних параметрів на комунікацію», «Методи соціолінгвістичних досліджень». Основне тематичне спрямування модулів – розширення загальної лінгвістичної підготовки студентів, ознайомлення з основними напрямками, ідеями і проблемами сучасного мовознавства, особливостями застосування етно-та соціолінгвістичних знань на практиці.

Під час проведення практичних занять активно використовуються ігрові та інформаційні технології. Перевага надається індивідуальним навчально-дослідним завданням: анкетування реципієнтів, інтерв'ювання, аналіз

письмових джерел, складання картотек рекламних текстів та міських об'єктів для опису мовного простору міста Хмельницького.

Для магістрантів спеціальності «Філологія. Українська мова та література» доцент кафедри Марія Гавриш підготувала електронний навчальний посібник «Етнолінгвістика: методичні вказівки до практичних занять та самостійної роботи [Гавриш 2016], та друкований – «Актуальні питання соціолінгвістики: методичні вказівки до практичних занять та самостійної роботи » [Гавриш 2016].

Також у процесі навчання активно використовуються і модульне середовище Хмельницького національного університету, електронна бібліотека університету і репозитарій ХНУ.

Курс «Основи етно- та соціолінгвістики», який читається для студентів освітньо-професійної програми «Філологія. Українська мова та література» у Хмельницькому національному університеті, є компіляцією двох дисциплін - спецкурсу «Актуальні проблеми соціолінгвістики» та курсу «Етнолінгвістика», які читались із 2009 та 2011 навчальних років відповідно. Введення соціолінгвістичного курсу в навчальні плани магістрів-філологів гуманітарно-педагогічного факультету ХНУ посприяли розвитку соціолінгвістики як навчальної дисципліни.

Разом із методикою навчання дисциплін соціолінгвістики виникає потреба в організації соціолінгвістичних студентських проєктів для вироблення практичних навичок здобувачів вищої освіти у дослідженні соціолінгвістичної проблематики. Цьому сприяє отриманий досвід під час написання курсових та магістерських робіт на теми, пов'язані з різними аспектами взаємодії мови та суспільства

У Хмельницькому національному університеті під керівництвом доцента Марії Гавриш тривалий період працює студентська група «Соціолінгвістичне дослідження мовної ситуації у м. Хмельницькому». Основні форми роботи

такі: групові й індивідуальні заняття із членами проблемної групи, виконання самостійних наукових досліджень і обговорення їх результатів на засіданнях, написання наукових статей, курсових та магістерських робіт, участь у науково-практичних конференціях та конкурсах. У межах діяльності групи студенти підготували низку наукових проєктів: «Соціолінгвістичне дослідження мовної ситуації Хмельницької області», «Функціонування української мови у сфері послуг міста Хмельницького», «Мовний простір м. Хмельницького: моніторинг спортивно-оздоровчих закладів», «Полілінгвальний простір Хмельницького: соціолінгвістичний аналіз торговельних закладів ТЦ «KVARTAL», «Функціонування української мови у розважальних програмах українських телеканалів». Такі підходи сприяють формуванню соціолінгвістичної компетентності майбутніх філологів під час реалізації освітнього процесу.

Сьогодні соціолінгвістичні дисципліни введені у небагатьох університетах України, серед них:

- ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», для студентів напряму 014. Середня освіта (Українська мова і література) читається курс «Соціолінгвістика» та пропонується вибіркова дисципліна «Основи етно- та соціолінгвістики в закладах загальної середньої освіти».

- Житомирський державний університет імені Івана Франка, на кафедрі української мови для здобувачів вищої освіти спеціальності 035 Філологія. Українська мова та література читається курс «Соціо- та етнолінгвістика».

- Київський університет імені Бориса Грінченка, для магістрантів спеціальності 035. Філологія. Українська мова та література передбачено обов'язкова дисципліна «Соціолінгвістика».

- Криворізький державний педагогічний університет, для студентів ступеня бакалавра за освітньою програмою «Соціологія масової комунікації, журналістики і реклами» читається курс «Соціолінгвістика».

- Львівський національний університет імені Івана Франка, який з 2006 року запровадив спецкурс із соціолінгвістики і є осередком соціолінгвістичних досліджень (керівник проф. Галина Мацюк). Сьогодні студенти філологічного факультету ЛНУ вивчають такі предмети, пов'язані із соціолінгвістикою: «Соціолінгвістика як наука про мову і суспільство», «Вступ до соціолінгвістики», «Прикладна соціолінгвістика», «Мовна політика: світ і Україна», «Теорія і методи соціолінгвістики», «Мова та ідеологія», «Мова та ідентичність», «Знання про мову та суспільство в середній школі», «Політична комунікація», «Мова, громадська думка і пропаганда». Поява низки соціолінгвістичних дисциплін зумовлена тим, що в умовах новітньої лінгвістичної парадигми студент-філолог зобов'язаний вміти інтерпретувати навколишню мовну дійсність науковими засобами;

- Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, для бакалаврів напряму 035.10 Філологія (Прикладна лінгвістика) читається курс «Соціолінгвістика та основи мовної політики».

- Національний університет «Києво-Могилянська академія»: є низка курсів соціолінгвістичного спрямування - спецкурс «Вступ до соціолінгвістики», «Мова і політика», «Мова міста», «Мова та мода: історичні зрізи», «Мовна політика й мовний менеджмент», «Мовні контакти», «Соціолінгвістика», «Соціолінгвістика: теорія та методологія досліджень». На кафедрі української мови успішно функціонує наукова школа «Українська соціолінгвістика», фундатором якої є доктор філологічних наук, професор Л. Т. Масенко.

- Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна: курс «Мовне планування в Україні» читається для студентів-магістрантів спеціальності 035 Філологія. Українська мова та література

- Ужгородський національний університет, серед дисциплін спеціалізації є курс «Актуальні питання соціолінгвістики».

У багатьох закладах вищої освіти, курси соціолінгвістичного спрямування пропонуються в переліку дисциплін вільного вибору студентів, серед них:

- Волинський національний університет імені Лесі Українки, для магістрів філології зі спеціалізації "Українська мова та література. Світова література" пропонується вибіркова дисципліна «Мова і суспільство (соціолінгвістика)»

-- - Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника: курс «Основи соціолінгвістики» пропонується як вибіркова дисципліна.

- Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка, пропонується вибіркова дисципліна «Соціальні діалекти української мови. Міський сленг».

- Уманський державний університет ім. Павла Тичини, курс «Соціолінгвістика» є серед переліку дисциплін вільного вибору для бакалаврів зі спеціальності 014. Середня освіта. Українська мова та література.

- Херсонський державний університет, курс «Соціолінгвістика» є у переліку вибірових навчальних компонент для студентів рівня вищої освіти «бакалавр» спеціальностей 035.01. Філологія (українська мова та література) та 014.01. Середня освіта (українська мова та література). Важливо, що вивчення курсу «Соціолінгвістика» завершується соціолінгвістичною практикою, мета якої — сформувати у студентів професійні знання й уміння, навчити ідентифікувати, фіксувати й систематизувати зібраний і досліджуваний матеріал, забезпечити можливість оволодіння відповідними методиками.

Сподіваємось, що досвід перерахованих університетів сприятиме популяризації та уведенню в навчальні плани соціолінгвістичних дисциплін в інших закладах вищої освіти України.

3.2. Особливості проведення соціолінгвістичних досліджень студентами-філологами

У процесі вивчення курсу «Етно-та соціолінгвістика» студенти найомляться з соціальними перетвореннями в суспільстві, впливом мови на суспільство, з мовною політикою держави, з умовами функціонування української мови на Поділлі та виконують соціолінгвістичне дослідження.

Методичні рекомендації до студентських соціолінгвістичних досліджень

1. Слід пам'ятати про основні правила побудови анкет: логічна послідовність, відсутність дуже складних питань, відповідність формулювання питань освітньому рівню та віку опитуваних, закриті питання повинні передбачати усі можливі варіанти відповідей, загальна кількість питань має бути не дуже великою.

2. Анкетування може проводитися трьома способами:

- індивідуальне заповнення анкети респондентом у присутності дослідника;
- групове заповнення у присутності дослідника;
- самостійне заповнення анкет опитуваними без присутності дослідника.

3. При складанні анкети студент може використовувати орієнтовний зразок.

4. Для збирання власне мовного матеріалу варто добирати таких інформантів:

- окрема вікова категорія: а) учні шкіл – 13–17 років (школа, клас); б) студенти закладів вищої освіти – 17–22 роки (заклад вищої освіти, спеціальність, курс); в) люди до 40 років; г) люди 41–50 років; д) люди 51–60 років; е) особи пенсійного віку;
- особи певної професії та/або роду діяльності (зазначити якої).

5. Об'єктами дослідження можуть бути школи, вищі навчальні заклади, різні установи, культурно-освітні заклади тощо. При цьому треба пам'ятати, що перевага надається колективам, яким притаманна сталість складу.

6. Якщо використовується друкований варіант анкети, то анкета додається до звіту, а якщо проводиться онлайн-опитування, то потрібно надати посилання на онлайн-ресурс.

7. Аналіз зібраних анкет може бути представлений в описовій формі, у вигляді таблиць, графіків, діаграм тощо.

8. Запис усного мовлення можна здійснити за допомогою цифрового диктофона або телефона з функцією «Диктофон». Під час записування потрібно зберігати достатню відстань від мікрофона до респондента. Пристрій бажано увімкнути непомітно. Слід уникати додаткових зовнішніх шумів у приміщенні та/або на вулиці.

Методом збору інформації обрано онлайн-анкетування за допомогою Google форми.

Також для удосконалення соціолінгвістичного теоретичного курсу пропонуємо запровадити соціолінгвістичну практику, на якій студенти знайомляться з соціальними перетвореннями в суспільстві, впливом мови на суспільство, з мовною політикою держави, з умовами функціонування української мови в Україні тощо. Такий вид практики проводиться в багатьох університетах.

Використання у фаховій підготовці філолога дисциплін соціолінгвістики, які розкривають навколишню дійсність крізь призму суспільної природи мови та різних аспектів взаємодій «мова – соціальний факт/явище», виконання проєктів, пов'язаних із соціолінгвістичним знанням, сприяють якісній підготовці студента-філолога. Крім того, використання соціолінгвістичного ресурсу в методиці викладання української мови як іноземної увиразнює потребу впровадження соціолінгвістичного знання під

час формування майбутніх спеціалістів у цій ділянці. Безперечно, що в сучасній складній мовній ситуації, яку спостерігаємо в Україні, методика викладання мовознавчих дисциплін у вишах має бути нерозривно пов'язана із методикою викладання соціолінгвістики на філологічних факультетах (і не тільки). Сподіваємося, що в перспективі методика викладання соціолінгвістики як самостійного напрямку лінгводидактики сприятиме формуванню високого рівня соціолінгвістичної компетентності студента – здатності «зчитувати», оцінювати інформацію про життя лінгвосоціуму, своєю діяльністю впливати на зв'язки між мовою і суспільством, сприяти виробленню та реалізації виваженої мовної політики.

Соціолінгвістика сьогодні стала передумовою лінгвістичного опису й одним із завдань сучасного мовознавства. У соціолінгвістичних традиціях відбувається генералізація та спеціалізація знання про мову і суспільство. Цей підхід відповідає логіці сучасної мовознавчої парадигми. Розбудова української соціолінгвістичної традиції сприятиме появі різножанрових праць, дослідженню нових проблем, а звідси і розвитку методології. Одна з обов'язкових умов розвитку української соціолінгвістики – зв'язки із суспільством для того, щоб передбачити конфліктні ситуації чи маніпуляції мовною свідомістю громадян.

ВИСНОВКИ

1. Мовна ситуація України досить неоднорідна, тому комплексне дослідження мовної ситуації є нагальною науковою проблемою, розв'язання якої має безпосередній вихід у мовну політику і практику мовного планування. Мовна ситуація, яку характеризує білінгвізм і диглосія, а також інформаційний простір, у якому українській мові важко конкурувати з російською, зумовлюють низький рівень мовної свідомості багатьох українців, у результаті чого мова титульної нації перебуває на периферії багатьох сфер суспільного життя.

2. Білінгвізм – це складний і багатогранний феномен, який вивчають у лінгвістичному, соціологічному, психологічному тощо аспектах. Класичне формулювання двомовності належить У. Вайнрайху, що розглядав білінгвізм як практику навіперемінного використання двох мов.

3. Термін «диглосія» в сучасному мовознавстві є суперечливим, позаяк в основі його визначення часто лежать різні мовні ситуації. У зв'язку з цим розрізняємо вузьке й широке розуміння такого явища. Основними ознаками диглосії є усвідомлене ставлення до двох мов, а отже, їхня чітка диференціація за ознакою *престижна – непрестижна, офіційна – неофіційна, висока – низька*, а також закріплення кожної мови за конкретною сферою комунікації. Таким чином, дві мови за диглосної ситуації зазнають оцінного протиставлення у свідомості індивіда, на відміну від білінгвального стану, під час якого мовці рівноправно користуються двома мовами в різних комунікативних ситуаціях. Тому для чіткішого розмежування понять білінгвізм визначаємо як навіперемінне використання двох мовних кодів у комунікативному просторі без розрізнення їхніх функцій, диглосію – як свідомий вибір конкретної мови в певній ситуації спілкування задля досягнення комунікативного успіху.

4. Соціолінгвісти запозичили багато методів у соціологів, наприклад,

методи масових обстежень, анкетування, усних опитувань й інтерв'ю. Але, запозичаючи ці методи, науковці використовують їх щодо завдань вивчення мови, а крім того, на їхній основі виробляються власні методичні прийоми роботи з мовними фактами й з носіями мови.

5. Найчастіше в соціолінгвістичних дослідженнях використовують корелятивний аналіз, який допомагає встановити такі взаємозв'язки досліджуваних ознак, де при зміні однієї ознаки змінюється середня величина іншої. Як вихідні беруть соціальні явища, а як залежні - мовні.

6. Характеристика загального мовного тла є завершальною за умов детального соціолінгвістичного портрета певних соціальних груп, які мешкають на досліджуваній території і постають активними чи пасивними носіями тієї чи тієї мови, поширеній на відповідній території. Соціолінгвістичний портрет міста виступає як метод, що уможливорює через аналіз соціальних різновидів і портретів мови на певній території встановлення особливостей мовної ситуації.

7. Майбутні вчителі-філологи, готуючись до практичної роботи, мають володіти методами соціолінгвістичної оцінки мови, зокрема уміти відрізнити літературну мову від нелітературної (некодифікованої). Аналізуючи живе усне мовлення, студенти повинні відзначати дотримання фонетичних, граматичних норм, правила літературного слововживання або порушення літературних норм на кожному з названих рівнів. Мета навчальної (соціолінгвістичної) практики — сформувати у студентів професійні знання й уміння, навчити ідентифікувати, фіксувати й систематизувати зібраний і досліджуваний матеріал, забезпечити можливість оволодіння відповідними методиками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Азарова 2015 1. Азарова Л. Є. Двомовність: причини й наслідки. *Рідний край*. Полтава, 2015. № 2. С. 71 – 74.
- Бабич 2012 2. Бабич Н. Мовлення міста і села: конфлікт форми і змісту. *Мова і суспільство*. 2012. Вип. 3. С. 265–270.
- Балабуха 2000 3. Балабуха К. Мовна ситуація на Харківщині. *Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції)*. Київ, 2000. С. 139 – 145.
- Бацевич 2004 4. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.
- Бацевич 2007 5. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Київ: Довіра, 2007. – 205 с.
- Біланюк 2001 6. Біланюк Л. Підсвідоме ставлення до мов дзеркало мовної політики. *Урок української*. 2001. №7. С.5-9.
- Бовсуновська 2018 7. Бовсуновська М. А. Мовна ситуація міста Житомира. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. Вип. 44. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 60–66.
- Брага 2012 8. Брага І. І. Перемикання кодів: основні напрями соціолінгвістичних досліджень. *Ученые записки Таврического национального университета им.*

- В. И. Вернадского. Серия : «Филология. Социальные коммуникации». 2012. Т. 25 (64). № 1. Ч. 1. С. 238 – 242. URL : http://sn-philol.cfuv.ru/wp-content/uploads/2017/01/041_brag.pdf (дата звернення: 25.06.2022).*
- Брага 2011 9. Брага І. І. Українсько-російський суржик в соціокомунікативній ситуації ринку. *Мова і суспільство*: зб. ст. Ред. кол.: Г. Мацюк. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2010. Вип. 2. 2011. С. 119 – 126.
- Бурда 2001 10. Бурда Т. М. Мовна поведінка особистості в умовах українськоросійського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2001. 21 с.
- Вайнрайх 1979 11. Вайнрайх У. Языковые контакты : монографія. Київ, 1979. 268 с.
- Валігура 2009 12. Валігура О. Р. Систематизація ознак мовної інтерференції. *Нова філософія* / за ред. Манакіна В. М. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – № 36. – С. 104-110.
- Валігура 2008 13. Валігура О.Р. Фонетична інтерференція в англійському мовленні українських білінгвів : монографія. Тернопіль, 2008. С. 288–292.
- Вусик 2005 14. Вусик Г. Л. Типологія станів мовної ситуації в Центрально-Східній Україні в першій половині ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15. Донецьк, 2005. 19 с.
- Гавриш 2012 15. Гавриш М. М. Актуальні питання соціолінгвістики: методичні вказівки до практичних занять та самостійної роботи для студентів

спеціальності «Українська мова та література». Хмельницький : ХНУ, 2012. 55 с.

- Гавриш 2016 16. Гавриш М. М. Етнолінгвістика: методичні вказівки до практичних занять та самостійної роботи для студентів напряму підготовки «Філологія. Українська мова та література», «Середня освіта. Українська мова та література». Хмельницький : ХНУ, 2016. 76 с.
- Гавриш 2017 17. Гавриш М. Мовний ландшафт сучасного міста: досвід законодавчого врегулювання на місцевому рівні. *Збірник наукових праць "Актуальні проблеми філології та перекладознавства"*. Хмельницький : ЦНП. 2017. Випуск 11. С. 28-32.
- Гарлицька 2017 18. Гарлицька Т. С. Теоретико-методологічні принципи вивчення міського мовлення в лінгвістиці. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. Сер. Філологічні науки (Мовознавство)*. Дрогобич, 2017. Т. 1, № 8. С. 45-49.
- Грицяк 2012 19. Грицяк Д. І. Політико-правові засади мовної політики в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2012. 219 с.
- Данилевська 2020 20. Данилевська О. М. Мовна ситуація в українській шкільній освіті на початку XXI століття. Дис. доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. Інститут української мови НАНУ України. – Київ, 2020
- Данилевська 2019 21. Данилевська О. М. Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси

- : монографія. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2019. 364 с.
- Дзюба 2005 22. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація?. Київ : Вид. дім «КиєвоМогилянська академія», 2005. 330 с.
- Драгоманов 2006 23. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька. *Драгоманов М. Вибрані праці : У 3 т., 4 кн. / Редкол. : В.П. Андрущенко (голова) та ін.* Київ: Знання України, 2006. Т. 2. Фольклористика. Літературознавство. С. 151–325.
- Дуда 2013 24. Дуда Л. Найменування дітей в середовищі соціальної верхівки Львова (перша половина ХХ ст.) *Мова і суспільство: збірник наукових праць.* Львів, 2013. Вип. 4. С. 122-130
- Єрмоленко 2001 25. Єрмоленко С. Я. Українська мова : Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 224 с
- Загнітко 2000 26. Загнітко А. Напрями і тенденції сучасної мовної політики: семантичний і прагматичний аспекти. *Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції).* Київ, 2000. С. 181 – 196
- Загнітко 2007 27. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії : монографія. Вид. 2-ге, випр. і доп. Донецьк : ДонНУ, 2007. 219 с.
- Залізняк, Масенко 2001 28. Залізняк Г. М., Масенко Л. Т. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2001. 92 с.
- Зимовець 1997 29. Зимовець Г. В. Міжмовна інтерференція в умовах

контактного білінгвізму (на матеріалі мови української діаспори): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / Інститут української мови НАН України. К., 1997. 19 с.

- Калита 2014 30. Калита О. Соціолінгвістичні аспекти наукової спадщини Михайла Драгоманова (1841–1895). *Мова і суспільство*. 2014. Випуск 5. С. 48–53
- Кочерган 2002 31. Кочерган М. П. Мова як символ соціальної солідарності. *Вісник Київського лінгвістичного університету*. Серія філологія. Том 5. 2002. № 2. С. 5–13.
- Кочерган 2008 32. Кочерган М. П. Мовна ситуація і мовна політика в Україні. *Світогляд*. Київ, 2008. № 2. С. 18 – 23.
- Кудрейко 2011 33. Кудрейко І. О. Соціолінгвістичний портрет малих міст Донеччини: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" Донецький нац. ун-т. - Донецьк, 2011. - 19 с.
- Лозинський 2008 34. Лозинський Р. М. Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд): монографія Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. 502 с.
- Манакин 1990 35. Манакин В. М. Конвергентне образования и проблема интерференции в условиях близкородственного двуязычия. *Проблеми між предметних зв'язків в умовах білінгвізму*. Дрогобич, 1990. С. 80-82.
- Мартос 2013 36. Мартос С. А. Жаргонно-сленгові страти в міському спілкуванні. Науковий вісник ХДУ. Серія «Лінгвістика».

- Херсон, 2013. Вип. XIX. С. 159–163.
- Мартос 2007 37. Мартос С. А. Місто як об'єкт лінгвістичного дослідження: підходи і напрями. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Херсон: ХДУ, 2007. Вип. VI. С.133-137*
- Марчук 2010 38. Марчук Л. Мовний портрет інтелігента – мешканця Кам'янцяПодільського. *Мова і суспільство. 2010. Вип. 1. С. 181– 188*
- Масенко 2017 39. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2017. 240 с.
- Масенко 2008 40. Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації*. Київ : вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 96–132.
- Масенко 2010 41. Масенко Л. Т. Нариси з соціолінгвістики : посібник. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 242 с.
- Масенко 2003 42. Масенко Л. Річ не просто в мовній проблемі. Річ у тенденції до розпаду єдиної держави за мовною ознакою. *Віче. 2003. № 4. С. 54 - 57.*
- Матвеева 2021 43. Матвеева Н. Р. Українсько-російський білінгвізм і диглосія в сучасному комунікативному просторі Києва. Дис. доктора філософії, спеціальність 035 Філологія. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2021. Інститут української мови НАН України. Київ, 2021.
- Мацюк 2008 44. Мацюк Г. До витоків соціолінгвістики: соціологічний напрям у мовознавстві. Львів, 2008. 432 с.

- Мацюк 2017 45. Мацюк Г. П. Лінгвістичний ландшафт України як взаємодія мови та ідеології: минуле і сучасне. Мова і суспільство. 2017. Вип. 8. С. 71–82.
- Мацюк 2009 46. Мацюк Г. П. Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики. Навч. посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. 212 с.
- Мацюк 2019 47. Мацюк Г. П. Статус і функції російської мови в Російській Федерації, на пострадянському просторі й у світ: стан і перспективи розвитку. *Мовне законодавство і мовна політика: Україна Європа і світ (Збірник наукових праць)*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. с. 215.
- Мацюк 2009 (а) 48. Мацюк Г. Теоретичні засади опису мовних ситуацій у контексті прикладної соціолінгвістики прикладна соціолінгвістика. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. пр. / відп. ред.: І. Сабадош*. Ужгород, 2009. – Вип.13. – С. 66-70 <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/22038>
- Миколенко 2013 49. Миколенко Т. М. Мова міста: динаміка та сучасний етап вивчення. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2013. Вип. 43(3). С. 77-82.
- Миколенко 2003 50. Миколенко Т. М. Назви міських об'єктів у розмовному мовленні тернополян. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мовознавство*. Тернопіль : Вид-во ТДПУ, 2003. Випуск 1. С. 132–135.
- Мечковская 2001 51. Мечковская Н. Б. Общее языкознание:

- Структурная и социальная типология языков : учебное пособие для студентов филологических и лингвистических специальностей. 2-е изд. Москва : Флинта, Наука, 2001. 312 с.
- Мойсієнко 2006 52. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 448 с
- Немировська 2020 53. Немировська С. Перейменування вулиць м. Чернігова у світлі соціолінгвістики. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*. 2020. № 6.
- Олійник 2013 54. Олійник О. Ю. Термінологія опису мовного ландшафту у вітчизняному та за рубіжному мовознавстві *Термінологічний вісник*. 2013. Вип. 2(1). С. 150-154.
- Палінська 2010 55. Палінська О. Класичний львівський регіолект і його сучасні інтерпретації. *Мова і суспільство*. 2010. Вип. 1. С. 174–180.
- Палінська 2012 56. Палінська О. Ставлення мовців до «львівського мовлення» (методика «парних масок»). *Мова і суспільство*. 2012. Випуск 3. С. 257–264
- Панасюк 2013 57. Панасюк Л. В. Білінгвізм в соціально-політичному житті України : монографія. Київ : ВАДЕКС, 2013. 270 с.
- Радевич-Винницький 2011 58. Радевич-Винницький Я. К. Двомовність в Україні: теорія, історія, мововживання : монографія. Київ Дрогобич : Посвіт, 2011. 592 с
- Радевич-Винницький 59. Радевич-Винницький Я. Ідентичність та її (а) мовний компонент в неодномовному суспільстві:

- 2011 українські реалії. *Мова і суспільство*. 2011. № 2. С. 101–113.
- Радевич-Винницький (б) 60. Радевич-Винницький Я. Лінгвоцид як форма геноциду. Київ : Укр.видав. спілка ім. Ю. Липи, 2011. 78 с.
- Руда 2012 61. Руда О. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі: монографія. Київ, 2012. 232 с.
- Руда 2017 62. Руда О. Мовна ситуація в українських засобах масової комунікації в оцінках громадян (за результатами масового опитування). *Мова: класичне – модерне – постмодерне*. Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія»; відп. ред. В. Ожоган. Київ: Дух і Літера, 2017. Вип. 3. С. 59 – 68.
- Селіванова 2008 63. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава: Довкілля. 2008. 712 с.
- Соколова 2012 64. Соколова С. О. Мовна ситуація Києва: погляд зовні. *Українська мова*. Київ, 2012. № 4. С. 3 – 17.
- Соколова 2014 65. Соколова С. О. Полілінгвальний мовний ландшафт міста в сприйнятті киян. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2014. Т. 48. С. 406–414.
- Слободян 66. Слободян О. В. Мовний портрет міста: соціолінгвістичні характеристики/ ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», Україна – Режим доступу http://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Philologia/7_106781.doc.htm
- Степанов 67. Степанов Є. Мова міста як соціолінгвістична

проблема [Електронний ресурс] / Є. Степанов – Режим доступу : <http://www.anthropos.org.ua/jspui/bitstream/123456789/1023/1/Stepanov.%2065-71.pdf>

- Тараненко 2009 68. Тараненко О. О. Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи. *Мовознавство* : наук.-теор. журнал Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні. 2009. № 3–4. С. 54–81.
- Тараненко 2010 69. Тараненко О. О. Українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі: притягування і відштовхування. II. Текстуальні вкраплення, прецедентні тексти мовою оригіналу. *Мовознавство*. Київ, 2010. № 4 – 5. С. 22 – 39.
- Тищенко-Монастирська 2014 70. Тищенко-Монастирська О. Статус мови і мовний ландшафт (на матеріалі кримськотатарської мови). *Мовні права в сучасному світі: збірник наукових праць*. Ужгород, 2014.
- Трач 2008 71. Трач Н. Мовна політика та мовна ситуація у сфері судочинства та діловодства в Україні. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. Київ, 2008. С. 278.
- 72.
- Труб 2000 73. Труб В. М. Явище суржику як форма просторіччя в ситуації двомовності. *Мовознавство*. Київ, 2000. № 1. С. 46 – 59.
- Узунов 2014 74. Узунов С. Мовна ситуація в Україні: білінгвізм чи диглосія? *Українське мовознавство*. Київ, 2014. Вип. 1 (44). С. 81 – 93.

- Українська мова 2004 75. Українська мова : енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: Русанівський В. М. [та ін.]. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
- Фаріон 2018 76. Фаріон І. Д. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV-XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива : монографія. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2018. 654с.
- Шаповал 2008 77. Шаповал Ю. Історичні передумови й чинники виникнення мовного питання в Україні. *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 398 с.
- Хауген 1972 78. Хауген Э. Языковой контакт. *Новое в лингвистике*. – Вып. 6. – М.: Прогресс, 1972. – С. 61 – 80.
- Хентшель 2015 79. Хентшель Г., Тараненко О. Мовний ландшафт Центральної України: українська мова, російська мова, «суржик». *Мовознавство*. 2015. № 4. С. 3–25.
- Цар 2018 80. Цар І. М. Українське повсякденне мовлення в міському молодіжному середовищі: структура і функціонування: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2018. 19 с.
- Шевельов 1987 81. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941) : стан і статус. Б.м. : Сучасність, 1987. 294 с.
- Шевчук 2006 82. Шевчук Ж. А. Інтелігенція України у формуванні національної самосвідомості, духовності, розвитку української мови. Кам'янець-Подільський : Аксіома,

2006. 245 с.
- Шевчук-Клюжева 2015 83. Шевчук-Клюжева Ольга. Українське усне мовлення Донеччини. Вінниця: Видавництво «Твори», 2015. 162 с.
- Шелудько 2018 84. Шелудько В. Л. Мовна особистість сучасного українського державного службовця у професійному дискурсі: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2018. 20 с.
- Шумарова 2000 85. Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. Київ : Київський державний лінгвістичний університет, 2000. 283 с.
- Яворська 2000 86. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: мова, культура, влада. Київ : Нац. акад. наук України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 2000. 288 с.
- The linguistics encyclopedia 1995 87. The linguistics encyclopedia / ed. by Kirsten Malmkjær. London and New York : Routledge, 1995. 795 p.
- Fishman 88. Fishman J. Bilingualism with and without diglossia; Diglossia with and without bilingualism. URL : <https://cutt.ly/ahbs8AB> (10.11.2022)

ДОДАТКИ

Додаток А

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСЕЛЕНОГО ПУНКТУ

1. Область.
2. Район.
3. Місто.
4. Село.
5. Кількість жителів.
6. Соціальний склад.
7. Професійний склад жителів.
8. Національний склад.
9. Кількість у населеному пункті: а) бібліотек; б) кінотеатрів; в) театрів; г) клубів.
10. Якою мовою оформлюється рекламна інформація населеного пункту?
11. Якою мовою оформлюються приватні оголошення й повідомлення в газетах, на рекламних щитах, дошках оголошень?
12. Якою мовою Ви відповідаєте, коли до Вас у місті звертаються російською, _____, українською _____?
13. Якою мовою Вам відповідають, коли Ви звертаєтесь російською, _____, українською _____?
14. Якою мовою пасажери звертаються до водія в транспорті з проханням зробити зупинку?
15. Якою мовою покупці звертаються до продавців у магазинах?
16. Якою мовою спілкуються продавці та покупці на базарах вашого міста?
17. Яка мова переважає в місцевій періодиці?
18. Якою мовою говорять гості, запрошені на теле- та радіоефіри?
19. Якою мовою залишають коментар відвідувачі сайтів місцевих установ?
20. Якою мовою говорять жителі міста?

Додаток Б

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНА АНКЕТА ДЛЯ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИ

1. Місце проживання.
2. Національність.
3. Стать.
4. Рік народження.
5. Освіта.
6. Професія.
7. Посада.
8. Соціальне походження: із сім'ї робітників, селян, службовців.
9. Соціальний стан: робітник, службовець, аграрій, учень, студент.
10. Ваша рідна мова.
11. Скільки років Ви живете в даному населеному пункті?

12. Національність батьків: батько _____, мати _____.

13. Якою мовою спілкується батько _____, мати _____?

14. Якою мовою Ви розмовляли до вступу в школу? _____

15. Якою мовою відбувалося навчання в школі? _____

16. Якою мовою Ви спілкуєтеся з однолітками _____, старшими за віком _____, з молодшими _____?

17. Якою мовою Ви спілкуєтеся: у своїй сім'ї з батьками _____, братом _____, сестрою _____;

з друзями _____, зі знайомими _____, з учителями / викладачами на перерві _____, за межами школи / університету _____, із сусідами _____;

в офіційних установах _____;

відповідаєте в місті на запитання _____, розмовляєте в магазині _____, у громадському транспорті _____, у кіно, театрі, на дискотеці, на стадіоні _____, на прийомі у лікаря _____?

18.Якою мовою Вам легше (зрозуміліше, зручніше) читати книги _____, газети _____, слухати лекцію _____, радіопередачу _____, дивитись спектакль _____, телепередачу _____?

19.Якою мовою Ви відповідаєте, якщо до Вас звертаються українською _____, російською _____?

20.Якою мовою Ви звертаєтесь до людини, якщо знаєте, що вона говорить переважно українською, _____, російською, _____?

21.Якою мовою Ви говорите про погоду, сімейні справи _____, господарчі справи _____, про свою професійну діяльність _____, про справи в колективі _____, про події в місті _____, країні _____, міжнародні події _____?

22.Оцініть свій рівень володіння українською мовою: відмінно, добре, задовільно (потрібне підкресліть); російською мовою: відмінно, добре, задовільно (потрібне підкресліть)

Додаток В

Зразки оформлення картотек

Зразок оформлення картотеки «Годоніми і агороніми»

Назва	Вулиця Івана Пулюя
Район	Півд.-західний
З історії назви	Колишня назва – вулиця Хотовицького, перейменована у 2022 році у зв'язку з дією законів про декомунізацію
Пояснення до назви	Іван Пулюй — український фізик та електротехнік, винахідник, організатор науки, публіцист, перекладач Біблії українською мовою, громадський діяч. Встановив фундаментальні властивості й природу катодних променів, один із першовідкривачів Х-променів задовго до В. Рентгена.

Зразок оформлення картотеки «Ергоніми»

Назва	ЕЛІКА
Спеціалізація	напівфабрикати глибокого заморожування
Адреса	Кам'янецька, 80
Пояснення	Жіноче ім'я

Зразок оформлення картотеки «Рекламний текст»

Рекламний текст	Вид реклами	Адреса
«ШвидкоГроші кредити готівкою»	пілар	Вул. Подільська, 35
«iFresh мінеральна вода + фруктовий сік СМАЧНА ФОРМУЛА СВІЖОСТІ»	рекламний постер на кіоску	вул. Інститутська, 13

Зразки оформлення записів мовлення

текст	Я граю за філологічний, нещодавно в нас було змагання з футболу
паспортизація	студент, 20 р., м. Хмельницький, квітень 2022 р.
порушення норми	ненормативне вживання відмінкових закінчень іменників II відміни